

Geliş Tarihi:
13.08.2022
Kabul Tarihi:
21.09.2022
Yayımlanma Tarihi:
30.09.2022

Kaynakça Gösterimi: Vurdu, S. A. (2022). Dünya ticaret örgütünde anlaşmazlıkların halli mekanizması ve diğer reform konularının değerlendirilmesi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Hukuk Sayısı*, 21(44), 695-723. doi: 10.46928/iticusbe.982343

DÜNYA TİCARET ÖRGÜTÜNDE ANLAŞMAZLIKLARIN HALLİ MEKANİZMASI VE DİĞER REFORM KONULARININ DEĞERLENDİRMESİ

Araştırma

Selahattin Armağan Vurdu

Sorumlu Yazar (Correspondence)

İstanbul Maden ve Metaller İhracatçı Birlikleri (İMMİB)

armağan.vurdu@immib.org.tr

Selahattin Armağan Vurdu, İMMİB Genel Sekreteri olarak görev yapmakta ve sorumluluğu alanındaki sektörlerde Türkiye'nin ihracatını artırmaya yönelik faaliyetleri yönetmektedir. Aynı zamanda doktor öğretim görevlisi olarak İstanbul Ticaret Üniversitesi ve İstanbul Aydın Üniversitesinde uluslararası ticaret alanında ders vermektedir.

DÜNYA TİCARET ÖRGÜTÜNDE ANLAŞMAZLIKLARIN HALLİ MEKANİZMASI VE DİĞER REFORM KONULARININ DEĞERLENDİRMESİ

Selahattin Armağan Vurdu
armagan.vurdu@immib.org.tr

Özet

Amaç: Dünya Ticaret Örgütü'nde (DTÖ) Anlaşmazlıkların Halli Mekanizması ve diğer reform konularının irdelenmesi ve güncel durumlarının değerlendirilmesidir.

Yöntem: DTÖ reform tartışmaları incelenmiş olup reform üzerine farklı aktörlerin bakış açıları betimleyici şekilde anlatılmıştır.

Bulgular: Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) günlerinden beri DTÖ küresel ticaretin gelişmesi ve serbestleşmesinde önemli role sahiptir. Ancak ana işlevlerini yerine getiremeyişi uluslararası ticaret kurallarının DTÖ dışında ikili serbest ticaret anlaşmaları ve bölgesel ticaret anlaşmaları yoluyla yapılmasına yol açmıştır. Bu yüzden uluslararası ticaretin merkezi olma rolünü canlandırmak ve günümüz dünyasında kurumun güncelliğini sağlamak için DTÖ'de reform ihtiyacı sıklıkla dile getirilmiştir. Tıkanmış olan Anlaşmazlıkların Halli Mekanizması'nın Temyiz Organı reform yapılması gereken en acil konu olarak görülmektedir. Hâlihazırda üyelerinin atanmasındaki çıkmazdan ötürü Temyiz Organı işleyememekte ve gelen başvurular incelenememektedir. Şeffaflık ve devlet politikalarının izlenmesine ilişkin olarak Çin'in piyasa bozucu pratiklerine dair endişeler öne sürülmüştür. Reform konuları arasında özel ve lehte muamele yer almaktadır. ABD Çin'in küresel ticarete artan payının altını çizerek gelişmekte olan ülke statüsünün öz beyandan ziyade ekonomik göstergelere dayanarak tanımlanmasını önermiştir. Çoklu görüşmeler DTÖ'de uzun süredir çok taraflı sonucun çıkmayışına çare olarak görülmüştür. E-ticaret, cinsiyet eşitliği ve çevre konularında devam etmekte olan çoklu görüşmelerde henüz bir neticeye ulaşılamasa da ilerleme kaydedilmektedir. Özellikle 12. Bakanlar Konferansı'nda kabul edilen, çevresel sürdürülebilirliği odağına alan ilk anlaşma, Balıkçılık Sübvansiyonları Anlaşması'nın DTÖ'deki çevreyle ilgili diğer girişimlere hız kazandırdığı dile getirilmektedir. DTÖ'nün reform konuları arasında yer alması dahi, DTÖ'nün güncel meselelerin tartışıldığı platform işlevini, kısıtlı da olsa, canlandırdığı için Covid-19 aşularının mülkiyet haklarından feragati konusuna da değinilecektir.

Özgünlük: Sıkça gündeme gelen DTÖ'de reform konularının güncel değerlendirmesinin yapıldığı bu makale, farklı aktörlerin reform ihtiyacına bakışının anlaşılmasına ve çok taraflı müzakere sisteminin değerlendirilmesine yönelik yürütülecek araştırmalara güncel bir zemin teşkil edecektir.

Anahtar Kelimeler: Dünya Ticaret Örgütü, Reform, Anlaşmazlıkların Halli

JEL Sınıflandırması: F13, K33

EVALUATION OF DISPUTE SETTLEMENT MECHANISM IN WORLD TRADE ORGANIZATION AND OTHER REFORM ISSUES

Abstract

Purpose: This article aims to evaluate the current state of the Dispute Settlement Mechanism (DSM) and other reform issues in the World Trade Organization (WTO).

Method: WTO reform discussions are examined and the perspectives of various actors were stated descriptively.

Findings: WTO has a crucial role in liberalisation and improvement of global trade since the General Agreement on Tariffs and Trade days. However not being able to perform its main functions resulted in making international trade rules via bilateral free-trade agreements and regional trade agreements outside WTO. Thus the need for reform is frequently expressed to revitalize its role as the center of international trade and make it relevant to today's world. Its paralyzed Appellate Body (AB) of the DSM is seen as the most urgent issue to be reformed. Currently, AB cannot function and review appeals due to the impasse over the appointment of its members. Relating to the discussions on transparency and monitoring state policies, concerns on the market distorting practices of China have been raised. One of the reform issues is special and differential treatment. USA demanded that developing-country status determination should be based on economic indicators rather than self-designation, highlighting the growing share of China in global trade. Plurilateral negotiations have been seen as the remedy for lack of multilateral results for a while in WTO. Although ongoing plurilateral negotiations on e-commerce, gender equality and environment did not have results as yet, they are making progress. It is stated that that especially adoption of Agreement on Fisheries Subsidies at the 12th Ministerial Conference, which is the first agreement with environmental sustainability at its core, gave momentum to other environmental initiatives at the WTO. Even though it is not a reform subject, intellectual property waiver for Covid-19 vaccines will be touched upon since it invigorated, albeit limited, WTO's role as a platform to negotiate current issues.

Originality: Evaluating the current state of WTO reform issues, which were frequently verbalized, this article will provide an up-to-date basis for the research to be conducted on the understanding of the different actors' view on the need for reform and the assessment of the multilateral negotiation system.

Keywords: World Trade Organization, Reform, Dispute Settlement

JEL Classification: F13, K33

GİRİŞ

Ticaretin serbestleşmesinde önemli rol oynayan Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) ana işlevlerini yerine getiremeyişi DTÖ'de reform konusunu gündeme getirmiştir. Reform konuları arasında en acil olarak görülen konu ise tıkanmış olan Anlaşmazlıkların Halli Mekanizması'nın Temyiz Organı'dır. Hâlihazırda üyelerinin atanmasındaki çıkmazdan ötürü Temyiz Organı *de facto* olarak (fiilen) işleyememektedir zira gerekli olan üye sayısına sahip olmadığı için gelen temyiz başvuruları incelenememektedir. Her ne kadar DTÖ'de kurallara dayalı Anlaşmazlıkların Halli Mekanizması'nın devamı için Çok Taraflı Geçici Temyiz Düzenlemesi¹ de kurulmuş olsa da Temyiz Organı'nın çalışır hale gelmesi yakıcı bir konu olmaya devam etmektedir. Reform konuları arasında özel ve lehte muamele de yer almaktadır. Bu çerçevede ABD Çin'in küresel ticarete artan payının altını çizerek gelişmekte olan ülke statüsünün öz beyandan ziyade ekonomik göstergelere dayanarak tanımlanmasını önermişti. Bunun yanı sıra Avrupa Birliği (AB) ve ABD tarafından şeffaflık ve devlet politikalarının izlenmesine ilişkin olarak Çin'in piyasa bozucu pratiklerine dair kimi hususlar öne sürülmüştür. Uzun süredir DTÖ kapsamında çok taraflı neticelerin çıkmaması çoklu (plurilateral)² görüşmeleri ilerleme yolu olarak görülmesine sebep olmuştur. E-ticaret, cinsiyet eşitliği ve çevre konularındaki çoklu görüşmeler devam etmektedir. Yaklaşık yirmi yıldır süren balıkçılık sübvansiyonları müzakereleri sonunda 12. Bakanlar Konferansı'nda üyelerin Balıkçılık Sübvansiyonları Anlaşması'nda mutabık kalmasının DTÖ'deki çevreyle ilgili diğer girişimlere de hız kazandırdığı ifade edilmektedir. Covid-19 aşılmasının mülkiyet haklarından feragat konusu da DTÖ'nün reform konuları arasında yer almasa dahi, DTÖ'nün güncel meselelerin tartışıldığı platform işlevini canlandırması açısından kısaca ele alınacaktır.

Bu makalede DTÖ'de reform konusunda gündeme gelen önemli hususlar ve farklı aktörlerin konu üzerine tutumları betimleyici şekilde değerlendirilecek olup amaç çokça tartışılan bu konuya geniş kapsamlı bir bakış ile güncel durumun tablosunun çizilmesidir.

I. ÇERÇEVE, VERİ VE YÖNTEM

Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'ndan (General Agreement on Tariff and Trade- GATT) DTÖ'ye geçişte dünya ticareti artmış olup DTÖ dünya ticaret merkezi konumundaydı. Ancak değişen dünyanın ihtiyaçlarına yanıt verememesi, dünya ticaretini serbestleştirmek amacıyla var olan temel işlevlerini yerine getiremeyişi reform tartışmalarını alevlendirmişti. Bu makalede bu sürece giden yol, DTÖ'de reform tartışmalarının detayları, Temyiz Organı'nda oluşan tıkanıklık, çözüm önerileri, diğer reform başlıklarından özel ve lehte muamele konusundaki görüşler, çoklu müzakereler ve getirilen

¹ Çok Taraflı Geçici Temyiz Düzenlemesi'nin (Multi-party interim appeal arbitration arrangement-MPIA) mevcut anlaşmazlıkların halli ilkelerine göre çalışması ve Temyiz Organı'nın çalışmasıyla birlikte düzenlemeye son verilmesi öngörülmüştür.

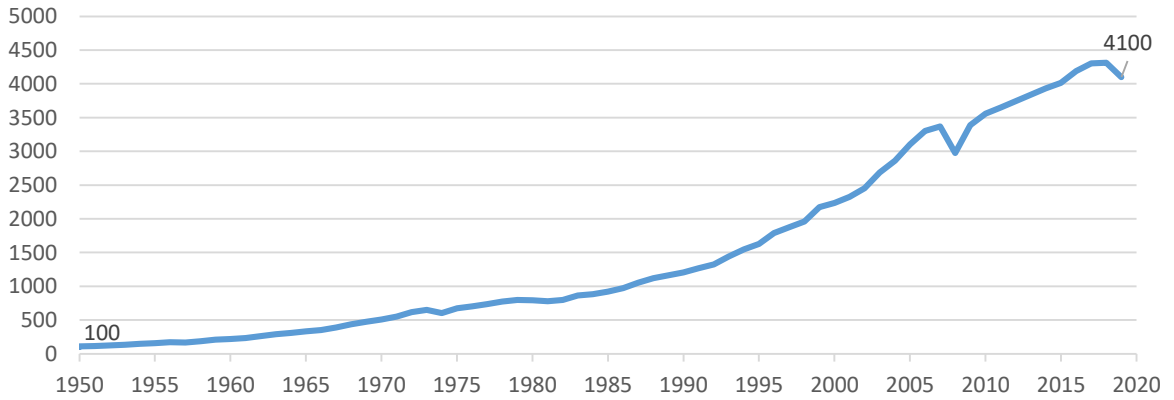
² DTÖ'de Çoklu (plurilateral) Ticaret Anlaşmaları yalnızca taraf olan DTÖ üyeleri için yükümlülük ve hak yaratırken Çok Taraflı (multilateral) Ticaret Anlaşmaları tüm DTÖ üyeleri için bağlayıcıdır.

eleştiriler, DTÖ'nün dünya ticaretindeki yerini gösteren güncel konulardaki ilerleyişi hakkında güncel durum değerlendirmesi yapılacaktır.

Son günlerde sıkça dile getirilen DTÖ'de reform tartışmalarının detaylarına incek olan bu makale reforma giden süreç ve reform tartışmalarının güncel durumu gözler önüne sererek literatüre katkıda bulunacaktır. Bu doğrultuda konuya geniş açıdan yaklaşabilmek amacıyla birçok aktörün görüşü incelenmiş olup DTÖ evrakları, dünya ticaretine ilişkin rakamları, ülkelerin resmî açıklamaları, dış ticaret uzmanlarının yorumlarından yararlanılmıştır.

II. GATT'TAN DTÖ'YE KÜRESEL TİCARET

Bretton Woods ile II. Dünya Savaşı'ndan sonra döviz kurlarını istikrara kavuşturmak, uluslararası kredileri sağlamak ve söz konusu kredilerin tahsilini yönetmek için Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund-IMF) ve Dünya Bankası (World Bank-WB) gibi uluslararası örgütler kurulmuştur; küresel ticareti organize etmek için Uluslararası Ticaret Örgütü'nün (International Trade Organisation-ITO) kurulması 1948 tarihli Havana Anlaşması ile planlanmıştır. Ne var ki söz konusu anlaşmanın uygulamaya geçirilememesi, geçici olması öngörülen GATT'tan 1995'te DTÖ'ye evrilene kadar *de facto* bir kurumsal işlev görmesine sebep olmuştur (Palacıoğlu, 2018, s. 8).

Şekil 1. Dünya Mal Ticaretinin Değişimi, 1950-2020 (Hacim endeksi 1950=100)

Kaynak: Dünya Ticaret Örgütü, t.y.

1947'de GATT'ın kurulmasından itibaren uluslararası ticaret hacim olarak yaklaşık 40 katına çıkmıştır (World Trade Organisation [WTO], t.y.-a). 1947'de GATT imzacıları arasında uygulanan ortalama gümrük vergisinin %20 ile %30 arasında olduğu tahmin edilmektedir. 1995'te DTÖ kurulduğunda DTÖ üyeleri için uygulanan gümrük vergisi ortalaması %6,44 iken 2017'de %2,59'a gerilemiştir. GATT'a imza atan ülke sayısı da 1947'de 23 iken 2021'de 164'e yükselmiştir (European Commission [EC], 2021c). AB27 ülkeleri ticaretinin %66,1'ini DTÖ çerçevesinde oluşturulan kurallar ve pazar erişimi temelinde yapmaktadır (EC, 2021c). AB'nin DTÖ kuralları kapsamında yaptığı ticaretin diğer ticaret anlaşmaları kapsamında yaptığı ticarete kıyasla daha yüksek paya sahip olması da ticaret yapanlar için pazar erişimini kolaylaştırma, gümrük vergilerini düşürme ve ticareti serbestleştirme amacıyla oluşturulan DTÖ kurallarının daha çok tercih edilir olduğunu göstermektedir.

Uruguay Turu neticesinde 1994 tarihli DTÖ Kuruluş Anlaşması (Marakeş) ile DTÖ'nün kurulmasının ardından uluslararası ticarete serbestleşmenin artırılması, hâlihazırda var olan ticari kuralların güçlendirilmesi, yeni ticari kuralların oluşturulması ve tüm bunlar yapılırken “kalkınma” konusunun odakta tutulması hedefleriyle 2001 yılında Katar'ın Doha kentinde gerçekleştirilen DTÖ 4. Bakanlar Konferansı'nda alınan kararla başlatılan Doha Kalkınma Gündemi müzakerelerinde bugüne kadar çok az kayda değer gelişme kaydedilmesi mümkün olmuş, müzakereler henüz tamamlanamamıştır. İlerleme kaydedilen en önemli gelişme ise 9. Bakanlar Konferansı'nda kabul edilen Ticaretin Kolaylaştırılması Anlaşması (Trade Facilitation Agreement-TFA) olmuştur.

Doha Kalkınma Müzakerelerinin tamamlanamamasında DTÖ'ye Çin ve Rusya gibi ülkelerin de eklenip üye sayısının yükselmesinin olduğu kadar uluslararası konjonktürün değişmesi de etkili olmuştur (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2022). Neredeyse tüm dünya ülkelerinin müzakerelere katılması ve parçalı alt anlaşmaların var olmamasının, yani tüm ülkelerin bütün anlaşma üzerinde mutabık kalmadığı takdirde anlaşmayla sonuçlanamayacak olmasının Doha müzakerelerini iddialı yaptığı; ABD ve AB'deki tarımsal işletme lobilerinin yasamaları üzerinde kurduğu politik baskının da müzakerelerde etkisi olduğu yönünde görüşler bulunmaktadır (Amadeo, 2020). AB ise Doha Kalkınma Gündemi'nin başarısızlığını DTÖ üyelerinin ortak amaç eksikliğinin emaresi olarak görmektedir (EC, 2021a).

III. DTÖ'DE REFORM TARTIŞMALARI

Amacı uluslararası ticaretin gelişmesi ve çok taraflılığın desteklenmesi olan DTÖ bünyesinde ticaretin serbestleşmesi ve ticaret kuralları konusunda çok taraflı anlaşmalarla ilerlemenin uzun zaman gerçekleşmemesi, uluslararası ticaret kuralları yapımının daha çok DTÖ dışında ikili ticaret anlaşmaları ve bölgesel ticaret anlaşmaları ile devam etmekte olması, özellikle son zamanlarda DTÖ üyelerinin çok taraflı ticaret sistemine güvenini yitirip tek taraflılığa eğilimlerinin artması DTÖ'de reform tartışmalarını gündeme getirmişti. Bunun yanı sıra ABD ve Çin arasında başlayan “Ticaret Savaşları” da DTÖ'de reform ihtiyacı tartışmalarının gündemde kalmasında etkili olmuştur (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2022).

AB, ABD, Japonya, Kanada, Çin ve G-20 ülkeleri gibi DTÖ üyeleri tarafından DTÖ'de çeşitli konularda reform yapılması talep edilmiştir. Bunlar arasında en çok reform talebi bulunan ve öncelikli olan konu Anlaşmazlıkların Halli Organı ve Temyiz Organı'nın yeniden işler hale getirilmesi ve işleyiş kurallarının yeniden belirlenmesidir (Akman vd., 2020, s.4-5). Gelişmekte olan ülkelere DTÖ hükümleri kapsamında ilave esnekliklerin tanınması anlamına gelen özel ve lehte muamele sisteminin yeniden değerlendirilmesi ve bu çerçevede gelişmişlik statüsünün değerlendirilmesi için somut kriterlerin belirlenmesi de özellikle ABD'nin ve AB'nin altını çizdiği husus olmuştur. DTÖ'de Ticaret Politikalarını Gözden Geçirme Mekanizması'nın (Trade Policy Review Mechanism-TPRM) güçlendirilmesi ve üye ülkelerin ticaret politikalarının şeffaflığının artırılması ihtiyacı da birçok ülke tarafından dile getirilmiştir. Bunların yanı sıra anlaşma yükümlülüklerinin daha bağlayıcı hale

getirilmesi, günümüz dünyası ve ticaretinin ihtiyaçlarına karşılık veren yeni konuların da DTÖ gündemine alınması, keyfi bir şekilde üyeler tarafından müzakerelerin ilerlemesinin engellenmesi, çok taraflı müzakereler durduğu zaman gönüllü ülkeler için çoklu müzakereleri gerçekleştirmenin işlevsel hale getirilmesi konuları da reform tartışmaları kapsamında gündeme gelmektedir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2022).

DTÖ reformu G-7'nin de gündeminde yer almış olup 12. Bakanlar Konferansı'ndan önce G-7 Ticaret Bakanları mesajında reform için Genel Direktörü destekledikleri ve ilerleme kaydedebilmek için G-20 ülkeleri ve DTÖ üyeleriyle iş birliğine açık olduklarını belirtmiştir (G-7 Trade Ministers, 2021).

12. Bakanlar Konferansı'nda üyeler DTÖ'nün tüm işlevlerinin düzgün çalışabilmesi için mümkün tüm imkânlardan yararlanma ihtiyacını kabul etmiş ve gereken reformlar için çalışacaklarını bildirmiştir. Bir yandan DTÖ'nün temel ilkelerine bağlılıklarını teyit ederken diğer yandan DTÖ'nün tüm işlevlerini çalıştırmak için de reform öngördüklerini dile getirmiştir. Buna yönelik olarak üye güdümlü, açık, şeffaf, kapsayıcı ve kalkınma meseleleri dâhil tüm üyelerin çıkarlarını içeren şekilde çalışılması öngörülmüştür (WTO, 2022b). DTÖ reformu, 12. Bakanlar Konferansı sonrasında müzakere edilecek önemli görevler arasında görülmektedir. Bu doğrultuda Genel Direktör üyelere harekete geçmek için çağrıda bulunmuştur.

DTÖ reformu konusunda Türkiye gerek DTÖ'de Temyiz Organı'nın çalışır hale gelmesi gerekse de daha geniş çaplı olarak “belirgin hedef ve somut çalışma planlarının olduğu kapsayıcı ve dengeli bir reform” süreci için acilen harekete geçilmesini savunmaktadır (Yıldız ve Altuğ, 2022).

A. ANLAŞMAZLIKLARIN HALLİ MEKANİZMASI

GATT'tan DTÖ'ye geçişte birçok alanda yapılan değişikliklerin yanı sıra Anlaşmazlıkların Halli Mekanizması da değişmiştir. Yapılan değişikliklere kısaca değinilecek olursa; GATT zamanında Genel Konsey ve Genel Konsey'in anlaşmazlıklar gündemiyle toplandığında adını aldığı Anlaşmazlıkların Halli Organı kararlarının “pozitif oy birliği” kuralına göre alınmakta olduğu, bunun neticesinde de tek bir üyenin olumsuz oyunun karar alınmasını ve bu nedenle de panel raporlarının kabul edilmesini engelleyebildiği görülecektir. Ayrıca GATT zamanında anlaşmazlıkların halli konusunda süre ile ilgili usul kuralları olmadığı için gelişmiş ülkelerin baskısı nedeniyle gelişmekte olan ülkelerin açtıkları davalardan bir netice alamadığı da olmuştur (Halatçı Ulusoy, 2008). Bu sebeple de GATT döneminde devletler anlaşmazlıkları GATT sistemi yerine daha çok diplomatik yöntemleri ile çözüme yolunu yeğlemişler, bu da tek taraflı yaptırımların yaygınlık kazanmasına yol açmıştır (Halatçı Ulusoy, 2008).

DTÖ ile gelen yeniliklerden en önemlisi “negatif oy birliği” kuralıdır. Bu kural sayesinde tek bir üyenin olumsuz oyu ile karar alınmamasının önüne geçilmiştir. Panel kurulması, panel kararlarının kabulü, panellerin kararlarına uyulmaması durumunda karşı önlemler alınmasına zemin hazırlanmış ve tek taraflı yaptırımların uygulanması engellenmiştir (Halatçı Ulusoy, 2008). Daimî nitelikte bir Temyiz

Organı'nın kurulması da DTÖ ile gelen en önemli yeniliklerden olmuştur. Böylece panel kararlarının hukuki yönden denetimi olanağı doğmuş, sisteme olan güven artmıştır (Halatçı Ulusoy, 2008).

DTÖ Anlaşmaları'nın bir parçası olan Anlaşmazlıkların Halli Kural ve Usulleri Hakkındaki Mutabakat Metni (AHMM) tek taahhüt (single undertaking)³ ilkesi uyarınca tüm üye devletler için bağlayıcıdır. DTÖ üyeleri arasındaki ticari anlaşmazlıkların halli için panel aşaması ve Temyiz Organı aşaması olmak üzere iki aşamadan oluşan Anlaşmazlıkların Halli Mekanizması ise Temyiz Organı'nın üyesi olmamasından ötürü *de facto* olarak işler değildir. Mevcut durumda panel raporu aleyhine sonuçlanan DTÖ üyesi tarafından boşluğa temyiz edilerek panel raporunun kesinleşmesine engel olunmaktadır. Bu sebeple DTÖ en önemli işlevlerinden birini yerine getirememektedir.

ABD'nin DTÖ'ye yönelttiği eleştiriler 2019'dan çok önce başlamıştır. Obama yönetiminde, 2011'de geniş kesimlerce desteklenen Temyiz Organı üyesi Jennifer Hillman'ın yeniden atanması veto edilmiştir (Inside Trade, 2011). 12 Mayıs 2016'da da ABD Güney Koreli hâkim Seung Wha Chang'ın Temyiz Organı'na ikinci dönem atanmasını ticaret anlaşmazlıklarında kendi yetkisi dışına çıkıp kendi kararlarını göz önünde bulundurarak “yanlış” ve gereksiz hükümlere vardığı itirazıyla yeniden atanmasını engellemiştir (Elsig vd., 2016). Bu ikincisi uluslararası topluluktan oldukça sert eleştiriler almıştır (Sutton ve Green, 2020).

ABD'nin DTÖ'ye eleştirileri tek taraflı ve korumacı Trump döneminde artarak devam etmiştir. ABD'nin Temyiz Organı üye ataması ve üyelerin görev sürelerinin uzatılmasını onaylamaması Temyiz Organı'nda karar almak için yeterli sayıda üyenin bulunmamasına yol açmıştır Zira AHMM'nin 17(2). maddesi uyarınca Temyiz Organı'nın üyeleri Anlaşmazlıkların Halli Organı tarafından tüm DTÖ üyelerinin oy birliği ile dört yıllık dönem için atanır ve görev süreleri yalnızca bir defaya mahsus olmak üzere uzatılabilir. Temyiz Organı içerisinde karar almak için 3 üye gerekmektedir. Ancak ABD'nin Temyiz Organı üyesi atamalarına onay vermemesini takiben, var olan üyelerin görev süresinin sona ermesiyle birlikte Aralık 2019'da Temyiz Organı'nın üye sayısı bire düşmüş, 3 üye şartı sağlanamadığı için DTÖ'nün temyiz işlevi *de facto* olarak çalışmaz hale gelmiştir (Hoekman ve Mavroidis, 2021, s.243). Hoekman ve Mavroidis Temyiz Organı krizinin oluşmasında ABD'nin itici güç olmasına rağmen diğer üyelerin de bunda rolü olduğunu savunmaktadır (Hoekman ve Mavroidis, 2021, s.244). Şu an ise Temyiz Organı'nın hiçbir üyesi bulunmamaktadır (WTO, 2022c). DTÖ tarafından atanan kolaylaştırıcı (facilitator) Yeni Zelanda Büyükelçisi Walker Temyiz Organı'nı çalışabilir hale getirmek için ABD'nin belirttiği sorunların giderilmesi amacıyla uğraşmış olsa da çabaları sonuçsuz kalmıştır (Stewart, 2019).

1. GEÇİCİ TEMYİZ DÜZENLEMESİ

AB, Temyiz Organı'nın felç olması ardından DTÖ Genel Konsey himayelerinde ve Yeni Zelanda Elçisi, DTÖ Anlaşmazlıkların Halli Organı'nın Başkanı David Walker tarafından tıkanıklığın çözümü

³ Tek taahhüt ilkesine göre müzakere konularından her biri bir paketin parçasıdır ve ayrıdan kabul edilemez.

için başlatılan gayri resmi sürece destek verdiğini açıklamıştır. Ardından AB ve bazı DTÖ üyeleri Temyiz Organı'ndaki tıkanıklığı aşabilmek adına 30 Nisan 2020'de DTÖ'nün hâlihazırda var olan kurallarına dayalı olarak Çok Taraflı Geçici Temyiz Düzenlemesi'ni (Multi-party interim appeal arbitration arrangement-MPIA) önermiştir (WTO, 2020a). Söz konusu geçici düzenleme ile AHMM madde 25 kapsamında alternatif olarak panel başvurularını değerlendirmeleri için arabuluculardan bir havuz oluşturulmuştur. Söz konusu düzenleme ile yeni ve farklı bir anlaşmazlık hallinden ziyade DTÖ'nün hâlihazırdaki anlaşmazlıkların halli prensipleriyle çalışan, iki aşamalı sistem öngörülmekte; düzenlemenin Temyiz Organı'nın çalışmasıyla varlığının sona ermesi planlanmaktadır. Geçici düzenleme kurala dayalı çok taraflı ticaret sistemini ayakta tutmak için bir adım olarak görülmektedir (Akman vd., 2020, s. 15). Diğer yandan köklü çözüm değil yalnızca kısa vadeli bir seçenek olarak değerlendirilmektedir (Hoekman ve Wolfe, 2021, s.24). Geneva Trade Platform'un derlediği verilere göre Çok Taraflı Geçici Temyiz Düzenlemesi'ne taraf olan ülke sayısı 52 olup içlerinde Türkiye bulunmamaktadır (Geneva Trade Platform, t.y.).

2. ANLAŞMAZLIKLARIN HALLİ İÇİN HIZLANAN İVME

AB 2021 Şubat ayında açıkladığı ticaret stratejisi kapsamında ilk defa resmi bir belgeyle ABD'nin yıllardır DTÖ'ye yönelttiği eleştirilerden kimilerini haklı bulduğunu ve DTÖ'de reform için birlikte çalışma istediklerini belirtmiştir. AB'nin Dış Ticaret Stratejisi'ni açıkladığı belgenin 18 sayfalık ekinin tamamını DTÖ Reformu'na ayırmış olması da atfedilen stratejik önemin göstergesidir. AB sadece kendi ekonomisi için değil, kurallara dayalı uluslararası iş birliği için DTÖ reformunu önemli bulduğunun altını çizmiş, reform sürecinde kendisine liderlik rolünü biçmiştir. DTÖ'de gerçekleştirilen müzakerelerin kuralların güncellenmesini sağlayamaması ve ticaret politika denetiminin etkin olmaması gibi DTÖ'nün temel işlevlerinin işler hale gelmesi için reform yapılması gerektiğini dile getirip Anlaşmazlıkların Halli sorununun diğer reform gerektiren konularla karıştırılmadan bir an önce halledilmesi gerektiğini vurgulamıştır (EC, 2021a, s. 11-12).

AB'nin DTÖ reformu konusunda ABD ile çalışmaya hazır olduğunu belirtmesinde Biden yönetiminin Trump yönetimine göre birlikte çalışılması daha muhtemel bir yönetim olarak görülmesinin etkisi olduğu söylenebilir. ABD'nin Trump döneminde Çin'in pazar dışı pratiklerine bile göstermediği sert tepkiyi DTÖ'ye gösterdiği yönünde yorumlar bulunmaktadır (Linscott, 2021). Buenos Aires 11. Bakanlar Konferansı'nın sonunda ortak sonuç bildirisinin yayınlanmamasının sebepleri arasında Trump dönemi Amerikan Ticaret Temsilciliği Ofisini (The Office of the United States Trade Representative-USTR) yöneten Robert Lighthizer'ın DTÖ'nün çok taraflı ticaret sisteminin merkezi olarak belirtilmemesi konusunda ısrar etmesi bulunmaktadır (Bacchus, 2018, s. 8). Keza yine Trump döneminin uluslararası iş birliğine kapalı bakış açısını yansıtan şekilde Trump dönemi DTÖ Temsilcisi Büyükelçi Dennis Shea AB'nin DTÖ reformu konusunda ABD'ye iş birliği çağrısı yapması ardından Biden yönetimine DTÖ ile masaya oturması için acele etmemesi gerektiğini belirtmiştir. Shea önce

AB ve DTÖ üyeleriyle anlamlı bir diyalog içerisine girip sorunun neden bu kadar uzun sürdüğünü irdelemesi gerektiğini ifade etmiştir (Shea, 2021).

Uluslararası kurumlarla çalışmaya daha açık olan Biden yönetimi ile ABD'nin DTÖ ile ilişkilerinin gerginliği Trump yönetimine göre yumuşadığı ve DTÖ'de reform için iş birliği yapmaya görece açık olduğu görülmektedir. Trump yönetimi DTÖ'ye Genel Direktör adayı olarak da Güney Kore'den Yoo Myung-hee'yi desteklemiştir (Palmer ve Toosi, 2020). Biden yönetimi ise Trump hükümeti tarafından Ngozi Okonjo-Iweala için verilen vetoyu geri çekmiş olup neticesinde DTÖ'ye Genel Direktör olarak Ngozi Okonjo-Iweala atanmıştır (White vd., 2021). Biden Yönetimi ABD Ticaret Temsilcisi Katherine Tai 13 Mayıs'ta ABD Temsilciler Meclisi Gelirler Komisyonu'nun (Ways and Means Committee) ticaret gündemi üzerine gerçekleştirilen oturumunda DTÖ'de reform için Genel Direktör Ngozi Okonjo-Iweala ve benzer fikirli ülkeler ile çalışacağını belirtmiştir (USTR, 2021c). Ayrıca ABD'nin Covid-19 aşılı fikri mülkiyet haklarından feragat konusunda DTÖ bünyesinde çalışacağını belirtmesi de Trump dönemine nazaran DTÖ'ye karşı olumluya dönen tavrın göstergesi olarak nitelendirilebilir (USTR, 2021a).

Temyiz Organı tıkanıklığı çözümünün aciliyeti AB'nin yanı sıra diğer ülkeler tarafından da sık sık gündeme getirilmektedir. Birçok ülkenin çağrı yaptığı konuda Avustralya da Çin'in arpa üzerinde cezalandırıcı vergilerinden sonra G-7 ülkelerini DTÖ Reformları özellikle de bağlayıcı anlaşmazlık çözüm sisteminin restorasyonu, Temyiz Organı'ndaki tıkanıklığın giderilmesi konusunda uzlaşmaya davet etmiştir (Smyth, 2021).

Anlaşmazlıkların halli mekanizması sorununun acilen çözülmesi gereken konular arasında ilk sırada olması ticaret uzmanlarına yapılan anketlerde de gözlemlenmektedir. DTÖ reformuna dair çeşitli hususların sorulduğu ankette Çin, AB ve ABD'den ticaret uzmanlarının anlaşmazlıkların halli mekanizmasının yeniden çalışır hale getirilmesine en yüksek önceliği verdiği görülmüştür (Hoekman ve Wolfe, 2021, s.24).

T.C. Ticaret Bakanı Mehmet Muş 12. Bakanlar Konferansı esnasında verdiği demeçte Temyiz Organı'nın çalışamaz durumda olmasının kabul edilemez olduğunu ve söz konusu "organların yapısının değiştirilmesine öncelik verilmesi gerektiğini" belirtmiştir (Yıldız ve Altuğ, 2022).

12. Bakanlar Konferansı'nda Temyiz Organı ve anlaşmazlıkların halli sistemine dair sorun ve endişelerin önemi ve aciliyeti kabul edilmiştir. Ayrıca 2024'e kadar tüm üyelere açık şekilde çalışan anlaşmazlıkların halli sistemini sağlamaya yönelik görüşmeler yapma taahhüdü verilmiştir. (WTO, 2022b).

B. ÖZEL VE LEHTE MUAMELE

Özel ve lehte muamele (special and differential treatment-SDT) ilkesi DTÖ reformu çerçevesinde tartışma yaratması gelişmekte olan ülkelerin küresel ticarete önemli aktör olmasıyla gündeme gelmiştir. ABD 2019'da DTÖ'de öz beyana dayanan gelişmekte olan ülke statüsünün yeni

müzakerelerin altını oyduğuna ilişkin veri ve açıklamaları içeren belge ibraz etmiş ve sonrasında DTÖ'de müzakere güçlendirmeye dair teklif sunmuştur (Hoekman ve Wolfe, 2021, s.11). ABD, aynı yıl yayınladığı memorandumda Çin'in gelişmekte olan ülke statüsünü kabul etmediğini ve ekonomik göstergelerin bununla ters düştüğünü belirtmiştir (The White House, 2019). ABD gelişmekte olan ülke statüsünün ülkenin kendi tanımlamasından ziyade nesnel kriterler ile belirlenmesini istemekte olup gelişmekte olan ülke statüsü için kişi başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH), satın alma gücü paritesi, G-20 ve OECD'ye üyelik, küresel ihracattaki pay ve doğrudan yabancı yatırım (FDI) gibi somut kriterler belirlenmesini önermiştir (Akman vd., 2020, s. 6).

AB bugününün dağınık küresel güç dengesinde 164 üye tarafından oy birliğine erişmenin zorluğuna ek olarak gelişmekte olan ülkelere uygulanacak esneklikler hakkındaki fikir ayrılıklarının da müzakerelerin ilerlemesine olumsuz etkide bulunan faktörlerden saymakta ve dünyanın en önemli ekonomilerinin de içinde bulunduğu üyelerinin yaklaşık 2/3'ünün özel ve lehte muamele talep etmesinin sürdürülebilir olmadığını belirtmektedir (EC, 2021a, s.6). AB Çin'in sistem içerisindeki ağırlığından ötürü özel ve lehte muamele talep etmemesi gerektiğini düşünmektedir (EC, 2021a, s.6).

Gelişmiş ülkeler DTÖ çerçevesinin düzenleyici rejimlerde farklılıklar olduğunu düşünmekte ve Çin'de ekonomiye devletin müdahalesinden rahatsız olmaktadır. Çin'in devlet kapitalizmi çerçevesinde sübvansiyonlar, devlet işletmeleri ve teknoloji transferleri vasıtasıyla piyasa bozucu pratiklere sebep olduğu belirtilmektedir (Akman vd., 2020, s. 6). AB de DTÖ'deki krizin ana etmeninin Çin'in DTÖ'ye girmesine rağmen pazar ekonomisine dönüşmemesi olarak belirtmektedir. Çin ekonomisinde devletin hala mühim etkilere sahip olduğu, bu durumun da DTÖ'nün mevcut kuralları çerçevesinde çözülemeyen rekabet eşitsizliklerine sebep olduğunu eklemektedir (EC, 2021a, s.2).

DTÖ'de yeni kuralların konulması için yapılan görüşmelerde Çin'in piyasa dışı pratiklerine karşı görüşülecek yeni kurallar için müzakerelere Çin'in dâhil olmasından yanadır. (Linscott, 2021) AB yeni ticaret stratejisinde de Çin'in Hindistan ile DTÖ reform müzakereleri için vazgeçilmez ortak olduğunu belirtmiştir (EC, 2021a, s.16-17). ABD'den karşıt görüşler ise müzakerelere Çin'in katılmasının anlamlı kural oluşturma ihtimalini en baştan yok edeceğini savunmaktadır (Linscott, 2021). Uzmanlar tarafından DTÖ reformunda Çin'i istekli katılımcı yapmak için Biden'ın bir şans olduğu düşünülmektedir. Bu yöndeki çabaların başarılı olması ve DTÖ'ye güvenin artması için Çin'in hem özne hem nesne olarak reform müzakerelerinin tam ortasında olması gerektiği dile getirilmektedir (Linscott, 2021).

C. DTÖ'DE ÇOKLU MÜZAKERELER

DTÖ'de nihai hedef, kurallara dayalı uluslararası ticaret sistemini güçlendirip ticaret serbestleşmesini sağlamak ve çok taraflı (multilateral) ticaret sistemini güçlendirmektir. Söz konusu kuralların konulması için ise müzakerelerin gerçekleştirilip, tüm üyelerin kurallar konusunda mutabık kalması gerekmektedir. Çok taraflı müzakerelerin uzun süre netice vermemesi DTÖ'nün rolünün

canlandırılması için DTÖ reformu kapsamında çoklu müzakereleri de sıçrama taşı olarak gündeme getirmişti (Akman vd., 2021).

DTÖ döneminde çok taraflı uluslararası ticarete çoklu müzakerelere ilişkin tartışmalara geçmeden evvel çoklu süreçlerin tercih edildiği GATT dönemindeki durumuna göz atmak yararlı olacaktır. DTÖ kurulmadan evvel GATT döneminde çok taraflı ticaret sistemi “kulüp” gibi çalışmakta olup büyük ticaret ortaklarına ticaret müzakerelerini katılan grupları yönetme gücü tanımaktaydı (Lamp, 2015). GATT döneminde büyük ülkelerin çoklu yaklaşımı tercih etmelerinin sebeplerini Nicolas Lamp şu şekilde sıralamaktadır: ilki küçük bir grup ülkenin müzakere sürecinin daha kolay ilerlemesinden kaynaklı olarak pratik oluşu; ikincisi müzakereyi yürütenlerin müzakere sonuçları üzerinde daha çok etkiye sahip olması ve son olarak da müzakereyi yürütenlerin sonradan katılmak isteyen ülkeleri kendi belirledikleri koşulların kabulüne zorlamasıdır (Lamp, 2021).

Nicolas Lamp çoklu süreçlerin söz konusu özelliklerinin GATT tarihi boyunca yaşattığı olumsuzluklara da değinmiş olup çoklu anlaşma müzakerelerinin çoğu zaman şeffaf olmadığı ve birçok üyenin Kennedy Turu’nda olduğu gibi ticaret rejiminden dışlanmasına sebep olduğunu belirtmiştir (Lamp, 2021). Bunun yanı sıra, işin içindekilerin müzakere sonuçları üzerinde daha çok etkisinin olması, dışarıdan gelenlerin kurallara şekil verememesi, gündem kontrolünün kaybedilmesini de GATT döneminde çoklu müzakerelerin olumsuz noktaları olarak eklemiştir. Bunun örneği Tokyo Turu’nda gelişmekte olan ülkelerin muhalif tasarıları olmasına rağmen gümrük değerini biçme müzakerelerine dâhil edilmemeleri şeklinde yaşanmıştır (Lamp, 2021). Son olarak da Lamp içerideki tarafların dışarıdan gelenleri kendi kurallarına uymaya zorlamasını, dışarıdan gelenlerin kendi oluşturmadığı kurallara bağlı kalmak konusunda çekince oluşmasını da yaşanan olumsuzluklar arasında saymıştır (Lamp, 2021).

GATT dönemindeki çoklu süreçler hakkında belirtilen olumsuzlukların bir kısmı DTÖ döneminde devam etmiyor olsa da bir kısmı hala gündeme gelmektedir. Küresel yönetişimin önemli bir aktörü olarak “Gelişmiş ülkeler kulübü” olmaktan ziyade DTÖ’nün şeffaf, hesap verebilir, etkin olması ve demokratik karar alma mekanizmasına sahip olması önem taşımaktadır (Vurdu, 2008).

DTÖ döneminde çoklu müzakereler genellikle ortak bir bildiriyle başlatılan Ortak Bildiri Girişimleri (Joint Statement Initiative-OBG) şeklinde devam etmektedir. Özellikle Aralık 2017’de Buenos Aires 11. Bakanlar Konferansı’ndan çoklu müzakere araçları olan birçok ortak bildiri girişimlerinin başlatılmış olması bazı ülkeler tarafından ilerleme sağlaması adına olumlu karşılanmıştır (Bacchus, 2018, s. 6). Zira uzun süredir oy birliği sağlanıp Bakanlar Konferanslarından çok taraflı neticelerin çıkmaması olumsuz hava yaratmıştı. Çoklu süreç örneği olan söz konusu girişimler çerçevesinde artan üye devlet katılımıyla farklı gelişme hızlarında müzakerelerine devam etmektedir.

AB ortak bildiri girişimlerini olumlu karşılayanların başında olup çoklu anlaşmaları DTÖ bünyesine alınma yolunun bulunmaması durumunda bu kuralların DTÖ çerçevesi dışında gelişeceğini belirtmekte ve anlamlı bir DTÖ reformu için çoklu anlaşmaların daha kolay bir şekilde çok taraflı yapıya

entegrasyonu konusunda düşünülmesi gerektiğini belirtmektedir (EC, 2021a, s.12). AB ayrıca çoklu müzakerelere gelişmekte olan ülkelerin katılımını kolaylaştırıcı, kapsayıcı ve açık müzakere sistemini desteklediğini belirtmiştir. G-7 ülkeleri de devam eden çoklu müzakerelere olumlu bakan aktörlerden olup G-7 Ticaret Bakanları çoklu anlaşmaların DTÖ'ye ihtiyaç duyulan enerji ve dinamizm getirdiğini belirtmiş ve hâlihazırda devam eden çoklu girişimlerin tüm DTÖ üyelerini içeren kapsayıcı, şeffaf ve açık olmasının önemli olduğunu altını çizmiştir (G-7 Trade Ministers, 2021).

Diğer yandan Hindistan ve Güney Afrika'nın 2021 Şubat ayında ortak bildiri girişimlerinin yasal statülerinin ve müzakere edilmiş sonuçlarının DTÖ'nün temel prensiplerine uymaması hakkında sorgulamaları olmuştur (WTO, 2021a). Söz konusu iki ülke DTÖ'nün Kuruluş Anlaşması'nın (Marakeş) Ek 4'te Çoklu Ticaret Anlaşmaları'nın tanımlandığını ve Kuruluş Anlaşması'nın 10. maddesi 9. paragrafında⁴ bir anlaşmayı Ek 4'e eklemek için üyenin talebi üzerine oy birliğine ihtiyaç olduğunu dile getirmiştir. Müzakere edilen OBG sonuçlarının en çok kayırlan ülke ilkesine dayanıyorsa, özellikle de bu yeni kurallar listelere eklenecekse DTÖ bünyesine eklemek için çok taraflı oy birliğine ihtiyaç olmadığına yönelik önermenin Kuruluş Anlaşması ile teminat altına alınmış çok taraflı sistem ilke ve amaçlarına ters olacağını eklemiştir (WTO, 2021a). OBG taraftarlarının Kuruluş Anlaşması madde 10'un gerekliliklerini aşmak için kural tadili ve taviz değişimini yeni anlaşmaların DTÖ bünyesine eklenmesiyle birbirine karıştırdığını ifade etmiştir (WTO, 2021a).

OBG'ler nezdinde çoklu müzakerelere ilişkin tartışmalardan hareketle OBG süreçlerinin detayları incelenecek olursa OBG'lerle bir grup DTÖ üyesinin oy birliği kuralına bağlı kalmadan dünya ticaret sisteminde önemleri artan konularda müzakere başlatabilmekte olduğu görülecektir. Bu girişimler tüm üye devletlere açık olup mümkün mertebe çok üyenin katılımı teşvik edilmektedir. Ancak genel olarak bu girişimlerde gelişmekte olan ülkelere de katılım olsa da ağırlıklı olarak benzer düşünceye sahip gelişmiş ülkelere ilenmektedir. AB'nin gelişmekte olan ülkelerin çoklu müzakerelere katılımını kolaylaştırmanın altını çizmesi ve G-7'nin OBG süreçlerindeki kapsayıcılığın artırılması konusuna değinmelerinin sebebi bu yöndeki endişelerdir.

Bu noktada OBG'lerin DTÖ bünyesine dâhil edilmesinin detaylarını incelemekte fayda bulunmaktadır. Çoklu müzakerelerin sonuçlarının üçüncü taraflara uygulanışı DTÖ kapsamında iki kategoride gerçekleşmektedir. İlki üye ülkelerin ticari ortakları arasında ayırım yapmamasını zorunlu kılan en çok kayırlan ülke (most favoured nation-MFN) ilkesi çerçevesinde yararlarının anlaşmaya taraf olsun olmasın tüm DTÖ ülkelerince sağlanması olup örneği Bilgi Teknolojisi Anlaşması'dır (Information Technology Agreement-ITA). 1996'da ana hedefi kişisel bilgisayarlar, telekomünikasyon ekipman ve yazılımları gibi bilgi ve telekomünikasyon sektöründeki ürünlere pazar erişimini geliştirmek olan ITA

⁴ Dünya Ticaret Örgütü Kuruluş Anlaşması 10. madde, 9. paragrafın 1995'te Resmi Gazete'de yayımlanan çevirisi: Bir ticaret anlaşmasına taraf ülkelerin talebi üzerine Bakanlar Konferansı, münhasıran konsensüsle olmak üzere, bu anlaşmayı Ek 4'e eklemeyi kararlaştırabilir. Çoklu Ticaret Anlaşmasına taraf üyelerin talebi üzerine, Bakanlar Konferansı bu Anlaşmayı Ek 4'ten çıkarmayı kararlaştırabilir.
https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22213_1.pdf

DTÖ çerçevesinde çoklu bir anlaşmaydı. ITA tipi çoklu anlaşmalar altında, pazar erişim imtiyazları katılımcı ülkeler arasında müzakere edilir ama en çok kayrılan ülke ilkesine uygun olarak sonuçlar tüm DTÖ üyelerine genişletilir (WTO, t.y.-j).

DTÖ içinde diğer çoklu anlaşma tipi olan Kamu Alımları Anlaşması (Government Procurement Agreement – GPA) ile ise müzakere edilmiş yararlar müzakereye taraf olmayanlara uygulanmamakta, bu anlaşma kapsamında “free-rider” bulunmamaktadır. Sadece anlaşmaya taraf ülkelerin kamu otoriteleri tarafından hizmet ve mal tedarik pazarlarına ortak erişim sağlanmaktadır. Kamu Alımları Anlaşması yeterli çoğunluk temelinde yapılmadığı için taahhütler sert bir biçimde karşılıklılık temelli uygulanmaktadır (United Nations Conference on Trade and Development [UNCTAD], 2021, s.23). 2021 itibarıyla 48 DTÖ üyesine tekabül eden 21 anlaşma tarafı (AB tek taraf sayılmaktadır) bulunmaktadır. Hâlihazırda 35 DTÖ üyesi de Kamu Alımları Komitesi’nde gözlemci statüsündedir. Gözlemci ülkeler arasında bulunan Türkiye’nin statüsü 1996’da kabul edilmiştir (WTO, t.y.-b).

Tablo 1. Çoklu Anlaşmalar Tipolojisi

	Koşulsuz En Çok Kayrılan Ülke (tercihsiz)	Koşullu En Çok Kayrılan Ülke (tercihli)
DTÖ içinde	Bilgi Teknolojisi Anlaşması (Information Technology Agreement – ITA)	Kamu Alımları Anlaşması
DTÖ dışında	Yok	Bölgesel Ticaret Anlaşmaları (GATT 24. madde, GATS 5. madde), Karşılıklı tanıma anlaşmaları, Hizmet Ticareti Anlaşması (Trade in Services Agreement-TiSA)

Kaynak: UNCTAD, 2021, s.21.

Tabloda da görüldüğü üzere çoklu müzakereler DTÖ dışında da gerçekleşebilmektedir. Bunlar Bölgesel Ticaret Anlaşmaları (BTA) formunda da sonuçlanabilmekte olup kısıtlı sayıda katılımcı ile oluşmaktadır. Bölgesel Ticaret Anlaşmaları da çoklu anlaşmalar gibi çok taraflı ticaret sisteminde yeni süreçler değillerdir (UNCTAD, 2021, s. 22). Bölgesel ticaret anlaşmaları çok taraflı ticaret sistemi ilkeleriyle çatışmadığı sürece kurula dayalı sistemin bir parçası olarak görülmektedir. Ancak BTA’ların doğası gereği dışlayıcı ve asimetrik olduğu; bölgesel sınırları aşan birçok sorunu da çözemediği düşünülmektedir (Akman vd., 2020, s. 7).

D. YENİ KONULAR

DTÖ reformu çerçevesinde sıkça gündeme gelen konulardan birisi yeni addedilen konuların müzakere edilmesi ve söz konusu konularda uzlaşmış kuralların kabulüne dairdir. Zira DTÖ’de Doha Müzakereleri ilerleyememiş onun ötesinde değişen dünyanın ihtiyaçlarına yanıt verecek kuralların müzakere ve kabulü gecikmiş olduğu dile getirilmektedir. Bu yüzden DTÖ’nün dünya ticaretinde güncelliğini koruması ve dünya ticaretinin merkezi olması açısından yeni konulara ilişkin kurallarda mutabık kalınması önem taşımaktadır. Yeni kuralların tartışılmaya başlanmasının Doha Müzakerelerinden dikkatleri alacağına yönelik eleştiriler de mevcuttur.

Ticaretin dijitalleşmesi, çevre konuları ve cinsiyet eşitliği üzerine DTÖ çerçevesinde başlatılan çoklu müzakerelerin henüz çok taraflı hale evrilmemiş de olsa çok taraflı ticaret sisteminin güvenilirliğini ve sağlamlığını artırdığı düşünülmektedir. 12. Bakanlar Konferansı'nda çevresel sürdürülebilirliği odağına alan ilk çok taraflı anlaşmada üyelerin mutabık kalması DTÖ'deki diğer çevre girişimlerine de olumlu şekilde yansımıştır. Keza pandemi döneminde aşılarda fikri mülkiyet haklarının feragati tartışmalarının DTÖ bünyesinde gerçekleştirilmeye başlaması ya da gıda krizine ilişkin DTÖ'den neticelerin çıkması da DTÖ'nün güncel ticaret sorunlarının tartışıldığı mecra olması açısından önemlidir. DTÖ'de yeni konular kapsamı genişletilebilecek olup bu çalışma kapsamında e-ticaret, çevre ve toplumsal cinsiyet eşitliği konusundaki müzakerelere değinilecektir.

1. E-TİCARET

E-ticaret son on yılda oldukça gündeme gelse de DTÖ'de ilk e-ticaret ile ilgili hususların DTÖ gündemine girmesi çok da yeni sayılmamaktadır. DTÖ'de e-ticaret ilk 1998'de DTÖ'nün 2. Bakanlar Konferansı'nda "Declaration on Global Electronic Commerce" ile gündeme gelmiştir. Küresel e-ticaret bağlamında ticaretle ilgili tüm konular üzerine kapsamlı bir çalışma programı oluşturulması için çağrıda bulunulmuş ve üye devletlerin elektronik iletim için gümrük vergisi uygulamama pratiğine devam edeceği belirtilmiştir (WTO, 1998). Bu doğrultuda DTÖ Genel Konseyi Eylül 1998'de bir çalışma programı oluşturmuştur. Çalışma programında e-ticaret elektronik araçlarla ürün ve hizmet üretimi, dağıtım, pazarlanması, satışı ve teslimatı olarak tanımlanmış olup programa e-ticaret altyapısını geliştirmeye ilgili konuların da ekleneceği belirtilmiştir. E-ticaret ile ilgili tartışmaların ise Hizmetler Ticareti Konseyi, Mal Ticareti Konseyi, TRIPS Konseyi, Ticaret ve Kalkınma Komitesi'nde gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Sonraki yıllarda da elektronik iletim vergileri alınmaması uygulaması tekrardan uzatılmış olup çalışma programı altında çalışmalara ve periyodik gözden geçirmelere devam edilmesi kararı alınmıştır. Bunun dışında 2016 ve 2017'de atölyeler ve seminerler yoluyla da deneyim paylaşımları yapılmıştır. (WTO, t.y.-c). 2016'da Türkiye, Meksika, Endonezya, Güney Kore ve Avustralya'nın içinde bulunduğu MIKTA Grubu tarafından DTÖ'de e-ticaret atölyesi organize edilmiştir. 2017'de ise bir grup gelişmekte olan ülke ve EAGÜ'lerin oluşturduğu "Kalkınma için E-ticaret Dostları" (Friends of E-commerce for Development-FED) da e-ticaret üzerine toplantılar yapmıştır (Ismail, 2020, s.10).

GATT ve Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (General Agreement on Trade in Services-GATS) ve Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması (Trade Related Aspects on Intellectual Property Rights-TRIPS) anlaşmalarında e-ticaret ile ilgili unsur ve hükümler bulunsa da genel olarak mal ve hizmetler ticaretini ayırdığı için e-ticaret ile ilgili birçok düzenleyici hususa yanıt verememektedir. Söz konusu kuralların veri akışı gibi yeni sorunları yeterince çözemediği yönünde eleştiriler mevcuttur (UNCTAD, 2021, s. 9).

Çok sayıda ülkenin e-ticaret müzakerelerine katılımı DTÖ'nün işlevinin canlandırılması açısından olumlu karşılanmaktadır. E-ticaret üzerine çoklu girişim ilk olarak Aralık 2017'de 11. Bakanlar

Konferansı'nda dünya ticaretinin %77'sine tekabül eden ve içinde Türkiye'nin de bulunduğu 71 üyenin elektronik ticaret üzerine ortak bildirisi ile başlamıştır (WTO, 2017a). Günümüzde katılımcı ülke sayısı dünya ticaretinin %90'ından fazlasına tekabül eden 86'ya yükselmiştir. (WTO, 2022g). Ülkelerin teknolojik ilerlemedeki durumlarının birbirinden oldukça farklı olması ve küresel ekonominin dijital dönüşümü farklı etkilemesi gelişmekte olan ülkelerin hepsinin katılım sağlayamamalarının sebepleri arasındadır. Birçok gelişmekte olan ülkede internet bağlantısı yaygın olmadığı için e-ticaret konusunda henüz ulusal düzenleyici çerçevelerini dahi oluşturmamış durumdadırlar. Ülkelerin küresel e-ticarette pazar güçlerinin farklı olması da e-ticaret OBG müzakerelerindeki durumlarını etkilemektedir.

Müzakerelere katılan gelişmekte olan ülkeler arasında e-ticarete intibak seviyeleri birbirinden farklıdır. En az gelişmiş ülkelerin (EAGÜ) büyük bir kısmı e-ticaret OBG müzakerelerinde yer almamaktadır. EAGÜ'ler dışında Hindistan da kendi e-ticaret politikalarını oluşturma aşamasındayken çok taraflı yükümlülük altına girmek için erken olduğunu dile getirmiştir. Bazı Afrika ülkeleri de dijital endüstrileşmenin, dönüşümün ve buna yönelik öncelikli olarak veri düzenlemelerinin ve dijital endüstrileşme planlarının devreye sokulmasının önemini altını çizmiştir (UNCTAD, 2021, s. 15).

ABD, Çin ve AB gibi küresel e-ticaret satışlarının %70'inden fazlasını temsil eden büyük oyuncular e-ticaret müzakerelerinde aktif üyeler arasındadır. E-ticaret müzakerelerinde majör oyuncuların sınır ötesi veri akışı, veri koruması ve siber güvenlik gibi konularda politikaları değişmektedir. ABD sadece mal e-ticaretini değil ama aynı zamanda sınır ötesi serbest veri akışının ve veri yerelleştirmenin engellenmesini istemektedir. ABD'nin söz konusu tavrı çevrim içi arama, sosyal ağ, içerik hizmetleri gibi hizmet sağlayan ABD şirketlerinin çıkarını yansıtmaktadır zira bu şirketler veri toplama, veri madenciliği, veri analitiği ve veri işlemeye oldukça bağlıdırlar (UNCTAD, 2021, s. 13-14).

E-ticaret çoklu müzakerelerinde Çin ise daha çok sınır ötesi mal e-ticaretinin geliştirilmesi, e-ticaret için şeffaf öngörülebilir düzenleyici ortamların yaratılması, düşük değerli nakliye için daha verimli gümrük işlemleri gibi konulara odaklanmaktadır. Sınır ötesi veri akışı konusunda ise Çin veri akışı ve veri yerelleştirmesinde bir seviyeye kadar kontrolü desteklemektedir. Zaten Çin'in Siber Güvenlik Yasası Çin'de toplanan kişisel verinin Çin toprakları üzerinde depolanmasını ve sadece güvenlik değerlendirmesi koşuluyla yurt dışına verilmesini öngörmektedir (UNCTAD, 2021, s. 14).

Avrupa Birliği ise müzakerelerde çevrim içi ortamda tüketici güvenini geliştirme, sınır ötesi e-ticaret satışlarındaki engelleri kaldırma, zorunlu veri yerelleştirme koşulları ve zorunlu kaynak kod açıklaması, elektronik doğrulama, tüketici koruması, elektronik iletimdeki gümrük vergilerinin temelli yasaklanması gibi konulara odaklanmaktadır. AB'de yürürlüğe giren Genel Veri Koruma Tüzüğü (General Data Protection Regulation-GDPR) ile paralel olarak özellikle mahremiyet ve kişisel veri korumasına, büyük çok uluslu şirketlerin pazar gücünü istismar etme olasılığını düzenleme konularına eğilmektedir (UNCTAD, 2021, s. 14).

Pandemi döneminde yükselen e-ticaret hacmi e-ticaret müzakerelerine de yansımıştır. Pandemi sebebiyle ertelenen 12. Bakanlar Konferansı'nda istenen sonuca ulaşabilmek için girişim çalışmalarına

hız vermiştir. 2021 Şubat'ta ise küçük tartışma grubunun "spam" olarak bilinen istenmeyen ticari mesajları azaltmayı hedefleyen metni finalize ettiği belirtilmiştir (WTO, 2021b). 16 Mart'taki müzakerelerde ise yaz tatiline girmeden evvel 10 alanda üzerinde mutabık kalınmış metin oluşturma hedeflerinin olduğu belirtilmiş; çevrim içi tüketici koruması, kâğıtsız ticaret, açık devlet verisi, kaynak kodu ve açık internet erişimi konularına dair küçük tartışma gruplarındaki müzakerelerin devam ettiği ifade edilmiştir. Bu çerçevede 20 Nisan'daki istişareler neticesinde çevrim içi işlemlerde kullanılan e-imzaların değeri ve yasal etkisini garantilemek için hazırlanan e-imza ve doğrulaması üzerine müzakere metni üzerinde mutabık kalınmıştır (WTO, 2021d).

12. Bakanlar Konferansı esnasında gelişmekte olan ülkeler ve EAGÜ'lerin dijital kapsayıcılığını güçlendirmek için e-ticaret kapasite geliştirme desteğinin başlatılacağı duyurulmuştur (WTO, 2022g). Konferansta üyeler dijital ekonomi için oldukça önem taşıyan e-ticaret moratoryumunun devam etmesi hususunda mutabık kalmış; elektronik iletimlerden gümrük vergisi alınmamasına yönelik mevcut uygulamanın 13. Bakanlar Konferansı'na kadar uzatılmasına karar vermiştir (WTO, 2022f). Ayrıca e-ticaret Çalışma Programı kapsamında çalışmaların canlandırılması ve elektronik iletimlerin tanımı, kapsamı ve moratoryumun etkileri konusundaki tartışmaların da yoğunlaştırılması konusunda anlaşılmıştır.

2. ÇEVRE

Son günlerde ticaretten, politikaya, enerjiden teknolojiye her alanda gündemde olan çevre konusunda DTÖ'deki çalışmalar eskiye dayanmaktadır. Zira 1994 yılında Bakanlar Kararı ile DTÖ bünyesinde Ticaret ve Çevre Komitesi kurulmuştur (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2022). Tüm üyelere açık olan komitenin amacı sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmektir (WTO, t.y.-f).

Komite dışında DTÖ bünyesinde çevreye yönelik çeşitli girişimler bulunmaktadır. 2020 yılında 50 üye ticaret ve çevresel sürdürülebilirlik kapsamında şeffaflığın artırılması, bilgi paylaşımı, gelecek çalışma alanlarının belirlenmesi, teknik yardım ve kapasite inşası ihtiyaçlarının desteklenmesi gibi konuları içeren tartışmaları gerçekleştirmek üzere bir girişim başlatmıştır. Mevcut Ticaret ve Çevre Komitesi'nin ve diğer ilgili DTÖ organlarının çalışmalarını tamamlamaya yönelik tartışmalar yapmak hedeflenmişti. Belirlenen 2022 çalışma programları kapsamında çevresel ürün ve hizmetler, ticaretle ilgili iklim önlemleri, döngüsel ekonomi ve sübvansiyonlar olmak üzere dört konu üzerine gayri resmi çalışma grupları oluşturulmuştur. Tüm DTÖ üyelerine açık olan girişimin tartışmalarına uluslararası örgüt ve sivil toplum kuruluşu temsilcileri de katılmaktadır (WTO, t.y.-g). Söz konusu girişimin tartışmalarına içlerinde Türkiye'nin de bulunduğu 74 üye katılmaktadır (WTO, t.y.-h).

"Plastik Kirliliği ve Çevresel Olarak Sürdürülebilir Plastik Ticareti Gayri Resmi Diyalogu" 2020'de kurulmuş olup amacı plastik kirliliğinin artan çevre, sağlık ve ekonomik maliyetlerine dair sorunları ele almaktır. Tüm DTÖ üyelerine açık olan girişimde 73 ülke gayri resmi diyaloglara katılmaktadır. Türkiye bu girişimde bulunmamaktadır (WTO, t.y.-i). Girişim kapsamında tartışmalar şeffaflık, ticaret trendlerinin izlenmesi, iyi uygulamaların teşvik edilmesi, uluslararası iş birliği, ortak yaklaşımlar,

tutarlı politikalar, kapasite ve teknik destek ihtiyaçları olmak üzere altı ana konuya odaklanmıştır. Aralık 2021’de yayınladıkları bildiri girişimin plastik kirliliğini azaltmak ve çevresel açıdan sürdürülebilir plastik ticaretine geçiş için yol haritasını açıklamıştır. Mart 2022’de uygulamaya yönelik üç iş akışı başlatmıştır. Girişim 2024’e kadar bağlayıcı anlaşma amacına erişmek için çok taraflı müzakereleri başlatma gibi somut eylemler belirlemiştir. 12. Bakanlar Konferansı’nda söz konusu girişim atmakta oldukları somut adımları raporlayan bir bildiri yayınlamıştır. (WTO, t.y.-g).

Bunlara ek olarak, 11. Bakanlar Konferansı’nda bir kısım DTÖ üyesi “Fosil Yakıt Sübvansiyonları Reformu” hakkında ortak açıklama yapmıştı. Amaç fosil yakıt sübvansiyonlarını kademeli olarak kaldırmak, gelişmekte olan ülkelerin özel ihtiyaçlarını dikkate almak ve DTÖ’deki tartışmaları ileri taşımaktadır. 12. Bakanlar Konferansı’nda bu girişim çalışma planları kabulünün altını çizmiştir (WTO, t.y.-g).

Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları’nı DTÖ’ye entegre etmeyi ve diğer üyelerle DTÖ’de çevresel sürdürülebilirlik konularını ilerletmeyi hedefleyen AB, 12. Bakanlar Konferansı’nda çevresel sürdürülebilirliğe ilişkin netice elde edebilmek için DTÖ’de ticaret ve iklimle dair gayri resmi tartışmaları canlandırmak için çeşitli girişimlerde bulunmuştur (EC, 2020). AB 2030’a kadar karbon emisyonlarını en az %55 azaltma hedefi kapsamında sunduğu planları içeren 55’e Uyum Paketi’nin önemli parçası olan Sınırdaki Karbon Düzenleme Mekanizması’nın (SKDM) DTÖ kurallarıyla uyumlu olması için çeşitli ön çalışmalar yapmıştır. Avrupa Parlamentosu Uluslararası Ticaret Komitesi talebi üzerine 2020 yılında DTÖ kuralları dikkate alınarak SKDM’nin yasal değerlendirmesi yapılmış; ihracat ve ithalatta karbon düzenlemesine karşı başvurulabilecek maddeler saptanmıştır (Pauwelyn, J. ve Kleimann, 2020, s.6-7)

Balıkçılık sübvansiyonları müzakerelerine Doha Kalkınma Gündemi konuları arasında yer alan Kurallar Müzakereleri kapsamında başlanmıştır. Yaklaşık yirmi yılı aşkın süredir devam eden çalışmalar “Okyanus ve Deniz Kaynaklarının Korunması ve Sürdürülebilir Kullanımı” başlıklı 14. Sürdürülebilir Kalkınma Amacı çerçevesinde değerlendirilmektedir. 12. Bakanlar Konferansı’nda üyeler dünya balık stoklarını koruma ve zararlı balıkçılık sübvansiyonlarını azaltmaya dair yeni kurallar getiren Balıkçılık Sübvansiyonları Anlaşması’nda mutabık kalmıştır. Bu anlaşma gerek DTÖ bünyesinde yıllardır ulaşılamayan ilk çok taraflı anlaşma olma gerekse merkezine çevresel sürdürülebilirliğin uygulamasını alan ilk anlaşma olması açısından önemlidir. Anlaşmaya göre kapasite fazlası ve aşırı balıkçılık sübvansiyonlarına ilişkin müzakerelere ise devam edilmesi öngörülmektedir. Balıkçılık Sübvansiyonları Anlaşması madde 12’ye göre anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren kapsamlı kurallar kabul edilmezse ve Genel Konsey tarafından aksi kararlaştırılmazsa Anlaşma yürürlükten kaldırılacaktır (WTO, 2022a). Anlaşma DTÖ’de ortak amaç inşası için güven artırıcı adım olması açısından olumlu bulunmaktadır. Genel Direktör Yardımcısı Angela Ellard Temmuz 2022’de katıldığı bir toplantıda Balıkçılık Sübvansiyonları Anlaşması için sonraki adımın en kısa sürede

yürürlüğe girmesini sağlamak olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca anlaşmanın DTÖ içindeki diğer çevreye yönelik girişimlere de ivme kazandırdığını eklemiştir (WTO, 2022d).

3. CİNSİYET EŞİTLİĞİ

İş dünyasında cinsiyet eşitliğinin sağlanması hususu şirketlerin, kurumların gündeminde yer alırken DTÖ gündeminde de geç de olsa yer almaya başlamıştır. 2017’de Buenos Aires’te düzenlenen DTÖ 11. Bakanlar Konferansı’nda ticaret ve kalkınma politikalarını toplumsal cinsiyet perspektifi dikkate alarak oluşturmada mutabık kalan, aralarında Türkiye’nin de bulunduğu 118 üye ve gözlemci tarafından “Ticaret ve Kadının Ekonomik Açından Güçlendirilmesi Ortak Bildirisi” sunulmuştur. Atılacak adımların toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına yönelik olan 5. Sürdürülebilir Kalkınma Amacına katkısına da atıfta bulunan bildiride imzacı ülkelerin iş birliğinde anlaştığı amaçlar şu konuları içermektedir: kadınların ekonomiye katılımını teşvik eden politikaları DTÖ yoluyla paylaşma; ticaret politikalarının toplumsal cinsiyet yönünden analizi ve etkilerinin izlenmesindeki iyi uygulamaları paylaşma; verilerin toplumsal cinsiyeti ayırardan raporlayabilecek, analiz edebilecek şekilde toplanması, analiz edilmesi, gözden geçirme metodolojileri gibi veri toplama metot ve usullerini paylaşma; kadınların ekonomik güçlenmesi ve ticarete katılımları önündeki engelleri kaldırmak için ortak çalışmalar yürütme; Ticaret için Yardım (Aid For Trade) inisiyatifinin toplumsal ticaret politikalarını cinsiyete duyarlı analiz etme, tasarlama ve uygulamada destekleyici hale getirmedir (WTO, 2017b).

Kısa sürede bildiriye destekleyen üye ve gözlemci sayısı 127’ye ulaşmış olup Eylül 2020’de, “Ticaret ve Kadının Ekonomik Açından Güçlendirilmesi Ortak Bildirisi” kapsamında belirlenen amaçların uygulanmasını sağlamak için Ticaret ve Toplumsal Cinsiyet Gayri Resmi Çalışma Grubu (The Informal Working Group on Trade and Gender- IWG) kurulmuştur (WTO, 2020b). Bu doğrultuda Eylül 2020 tarihli ara raporda Çalışma Grubu’nun dört ana konuya odaklanacağı belirtilmiştir: kadınların ticarete katılımlarını artırmak ve ticaretle ilgili önlerindeki engelleri kaldırmak için uygulama ve deneyim paylaşımının devamı; uluslararası ticaret ve DTÖ çalışmalarını toplumsal cinsiyet merceğiyle değerlendirme; DTÖ Sekreteryası’nın ürettiği toplumsal cinsiyetle ilgili raporları inceleme ve tartışma; son olarak da Ticaret için Yardım girişiminden kadınların nasıl yararlanabileceğini araştırmadır (WTO, 2020b).

İyi uygulamaların paylaşımı, araştırma ve verinin toplumsal cinsiyete duyarlı şekilde toplanması ve analizi, toplumsal cinsiyet merceğini uygulama, Yardım için Ticaret girişiminin kadınların ticarete katılımını artırmasını sağlama olmak üzere belirlenen dört ana konu ile uyumlu olarak Gayri Resmi Çalışma Grubu 2021 çalışma planı üzerinde mutabık kalmıştır (WTO, 2021c). Bu plan doğrultusunda Nisan 2021’de içlerinde Türkiye’nin de olduğu üyelere bir kısmı kendi deneyimlerini paylaşmıştır (WTO, 2021h). Türkiye’nin sunumunda, bu amaçla yürüttüğü Kadın Girişimci Network Programı ve Export Akademi programlarının etkinliğini ölçmek için çevrim içi yapılan anket sonuçlarına göre ihracat gerçekleştirmekte olan katılımcıların %44’ünün ihracatını artırdığı; daha önce hiç ihracat

yapmamış katılımcılarının %18'inin ihracat yapmaya başladığı; henüz ihracat yapmayan katılımcıların %92'sinin ise gelecek hedefleri arasında ihracatı aldığı belirtilmektedir (WTO, t.y.-d). Mayıs 2021'de ise ticaretin kadın ve toplumsal cinsiyet üzerindeki etkilerini araştırmak amacıyla DTÖ Toplumsal Cinsiyet Araştırma Merkezi kurulmuştur (WTO, 2021i).

G-7 ülkelerinin Ticaret Bakanları da Gayri Resmi Çalışma Grubu'nun çalışmalarına Ticaret için Yardım ile ilgili konularda ve ticaret hayatında kadına dair verinin geliştirilmesi konusunda katkıda bulunacaklarını belirtmiştir (G-7 Trade Ministers, 2021). Çalışma Grubu Ticaret için Yardım girişiminin kadınların ticarete katılımını nasıl artıracığına yönelik tartışmalar yürütmüştür (WTO, 2021j). Bu toplantıda DTÖ Sekreteryası da toplumsal cinsiyet bağlamında Ticaret için Yardım programına dair yaptığı çalışmaları üyelerle paylaşmıştır (WTO, 2021k).

Kasım 2021'de Gayri Resmi Çalışma Grubu faaliyetlerine ilişkin detaylı bir ilerleme raporu yayınlamıştır (WTO, t.y.-d). Haziran 2022'de gerçekleşen 12. Bakanlar Konferansı'nda Gayri Resmi Çalışma Grubu'nun Botsvana, El Salvador ve İzlanda'dan üç eş başkanın yayınladıkları bildiride, 11. Bakanlar Konferansı'ndan beri geçen beş yıl içinde üyelerin araştırma ve ortak çalışmaya dayanarak süreci yürüttüklerini belirtmiştir. Hem DTÖ hedefleriyle hem de 5. Sürdürülebilir Kalkınma Amacı ile uyumlu olarak üyelerin ticaret ve toplumsal cinsiyet üzerine tematik görüşmeler gerçekleştirdikleri, kapsayıcı politika yapımına dair deneyim ve uzmanlıklarını güçlendirdikleri, belirlenen dört odak ile DTÖ'de ilk ticaret ve toplumsal cinsiyet çalışma planı üzerine çalışmaya başladıklarını dile getirmiştir. (WTO, 2022e).

IV. COVID-19 AŞILARI

DTÖ'nün güncel uluslararası ticarete ilişkin sorunların çözümü kapsamında uluslararası tartışmaların gerçekleştiği mecra olması DTÖ'nün işlevlerinin çalışır hale gelmesi açısından önemlidir. Bu bağlamda her ne kadar reform konuları arasında olmasa da Covid-19 aşılardan fikri mülkiyet hakları tartışmalarının DTÖ bünyesinde gerçekleşmeye başlaması ve 12. Bakanlar Konferansı'nda buna dair bir ortak kararın çıkmasının mühim bir gelişme olduğu dikkate alınıp makalenin sonuç bölümüne geçmeden evvel kısaca DTÖ bünyesinde buna dair gelişen sürece değinilecektir. Bilindiği üzere Ekim 2020'de Hindistan ve Güney Afrika Covid-19 ile mücadele kapsamında ticaretle ilgili kimi fikri mülkiyet haklarından feragat edilmesi önerisinde bulunmuştur (WTO, 2020d).

Gelişmekte olan ülkelerin aşılara ulaşımında yaşanan sıkıntıların sebep olduğu vaka artışları, pandemiyle mücadelede tüm ülkelerin birbirine bağlı olması gerçeğinin idrak edilmesi ve kimi muhalif ülkelerde değişen ülke yönetimleriyle aşılama konusunda değişen bakış açıları Covid-19 aşılardan fikri mülkiyet hakları konusunu tekrar gündeme getirmiştir. 5 Mayıs 2021'de ABD Ticaret Temsilcisi Katherine Tai'nin Covid-19 aşısındaki patent korumasından feragat konusunda Biden yönetiminin yeni tutumunu açıklamıştır. Bu doğrultuda ABD'nin DTÖ'deki metin temelli tartışmalara aktif olarak katılacaklarını belirtip DTÖ'deki sistemin oy birliği temelli oluşu ve konunun karmaşıklığından ötürü müzakerelerin zaman alabileceğini belirtmiştir (USTR, 2021a). 13 Mayıs'ta Ticaret Temsilcisi

Katherine Tai Güney Afrika Ticaret ve Sanayi Bakanı Ebrahim Patel ile aşı üretiminin artırılması ve pandemiyle mücadele üzerine görüşmesinde Güney Afrika'nın önerisini yenilemesi ve yeniden ibrazını olumlu karşıladıklarını belirtmiştir (USTR, 2021b). ABD'nin bu konudaki tutum değişikliğini, uluslararası düzende yeniden lider olarak ortaya çıkışının göstergesi olarak yorumlayanlar olmuştur (Wolff, 2021).

2021 Nisan ayında Güney Afrika ve Hindistan'ın önerisinin revizesi konusunda birçok gelişmekte olan ve en az gelişmiş ülke görüşmeler yürütmüştür (WTO, 2021e). 2021 Mayıs ayının ikinci yarısında 60'ı aşkın DTÖ üyesi Covid-19 bağlamında TRIPS Anlaşması'nın bazı hükümlerinden feragat edilmesine dair ortak bildiri yayınlamıştır (WTO, 2021i; WTO, 2021m). Bunun ardından G-7 Ticaret Bakanları da küresel aşı üretim ve dağıtımını genişletmeye yönelik DTÖ bünyesinde gerçekleşen çözüm çalışmalarını destekleyeceğini belirtmiştir (G-7 Trade Ministers, 2021).

Ekim 2020'de EAGÜ'ler, özel ihtiyaçları ve koşulları sebebiyle TRIPS Anlaşması kapsamında birçok yükümlülükten 1 Temmuz 2021'e kadar muaf tutulacaklarını belirtip söz konusu son tarihin uzatılmasını talep etmişti (WTO, 2020c). Haziran'ın başında TRIPS Konseyi tartışma gündemi arasında yer alan uzatma talebinde uzlaşma sağlanamamış ancak konu sonraki toplantıya kadar açık bırakılmıştı (WTO, 2021f). 29 Haziran 2021'de TRIPS Konseyi'nde ise özellikle Covid-19 koşullarını da dikkate alarak en az gelişmiş ülkelerin söz konusu uzatma talebini kabul etmiştir (WTO, 2021n).

21 Mayıs 2021'de Avrupa Komisyonu Başkanı von der Leyen fikri mülkiyet ile birlikte gerekli teknoloji transferini sağlamak için en iyi yolun iradi şekilde alınan lisans olduğunu ancak mevcut TRIPS Anlaşması ve 2001 Doha Bildirisi'nin kriz zamanlarında devletlerin zorunlu lisans kullanmasını da meşru gördüğünü dile getirmiştir (EC, 2021d). 4 Haziran 2021'de AB bir önceki yıldan beri, artan sayıda DTÖ üyesiyle birlikte, çok taraflı Ticaret ve Sağlık Girişimi için çağrıda bulunduğunu; Covid-19 tıbbi ürünlerinin fikri mülkiyetlerinden geçici feragat teklifi için görüşmelere katıldığını ve DTÖ Genel Direktörü'nün aşılarda üretim kapasitesini artırma ve özel sektörle iş birliğine yönelik girişimlerini desteklediğini ifade etmiştir. Ticareti kolaylaştırma ve ihracat kısıtlamalarına dair kurallar, aşı üretimin artırılması; TRIPS Anlaşması'nın zorunlu lisanslarla ilgili esnekliklerinin netleştirilmesi ve kolaylaştırılmasını kapsayan küresel bir ticaret girişimi için üyelere öneride bulunmuştur (WTO, 2021o). 18 Haziran 2021'de ise pandeminin ulusal acil durum ya da diğer aşırı acil durum olarak değerlendirilmesinde mutabık kaldıklarını ve üyelerin esneklik sağlayan zorunlu lisansa ilişkin hükümler de dahil olmak üzere TRIPS Anlaşması hükümlerini kullanma hakkı olduğunu teyit ettiklerini açıklamıştır (WTO, 2021g).

Fikri mülkiyet haklarından feragat etme hususu, bazı DTÖ üyelerinde fikri mülkiyet hakları sisteminin altını oyabileceğine dair endişelere yol açmıştır. TRIPS Konseyi'nde uzun süren çıkmaz ardından Genel Direktör Ngozi Okonjo-Iweala Hindistan, Güney Afrika, Avrupa Birliği ve ABD ile görüşmeler gerçekleştirmiştir (WTO, t.y.-e).

12. Bakanlar Konferansı'nda üyeler Covid-19 pandemisinin istisnai koşullarını dikkate alarak üye ülkeler Covid-19 aşılarının hızlı üretimi ve ihracatını sağlamak üzere TRIPS Anlaşması'nda belirtilen usule ilişkin bazı yükümlülüklerden feragat konusunda mutabık kalmıştır. Üyeler bu karar kapsamındaki hükümlere 5 yıl boyunca başvurabilecektir. Ancak kararın uygulamasını yıllık olarak gözden geçirecek olan Genel Konsey'in, Covid-19 pandemisinin istisnai koşullarını dikkate alarak bu zaman dilimini uzatabilme yetkisi bulunmaktadır. Ayrıca alınan karar doğrultusunda üyelerin kararın alındığı tarihten itibaren altı ay içinde Covid-19 tanı ve tedavisi için üretim ve tedarik kapsamı uzatımına karar vermesi gerekmektedir (WTO, 2022h).

Covid-19 aşılarının fikri mülkiyet hakları gibi oldukça güncel ve hızlı yanıt verilmesi gereken tartışmalı bir konudaki görüşmelerin DTÖ üzerinden ilerlemesi; görüşmelerde yaşanan tüm çıkmazlara rağmen 12. Bakanlar Konferansı'nda kısıtlı da olsa bu konuda çok taraflı bir kararın çıkması DTÖ'nün müzakere işlevini canlandırmış ve güncel sorunlar üzerinde çok taraflı sonuca ulaşma kapasitesini artırmıştır. Keza 12. Bakanlar Konferansı esnasında T.C. Ticaret Bakanı Mehmet Muş da aşılardan fikri mülkiyet hakkından feragatin DTÖ'nün rolünü daha önemli hale getireceğini ifade etmişti (Yıldız ve Altuğ, 2022).

SONUÇ VE ÖNERİLER

GATT'dan DTÖ'ye evrilişte DTÖ küresel ticaretin gelişmesi ve serbestleşmesi adına yol kat edilmesinde önemli rol oynamıştır. Ancak kurumun karar alma mekanizması, bağlayıcılığı ve ülkelerin ticaret politikalarını gözden geçirme takibi gibi ana işlevlerini yerine getiremeyişi neticesinde uluslararası ticaret kurallarının DTÖ dışında ikili serbest ticaret anlaşmaları ve bölgesel ticaret anlaşmaları çerçevesinde gerçekleşiyor olması DTÖ'de reform tartışmalarını gündeme getirmiştir. 2019 yılı sonundan beri *de facto* olarak işler olmayan Temyiz Organı'nın restorasyonu reform konuları arasında öncelikli olarak görülmektedir. Birçok üye tarafından konunun aciliyeti muhtelif mecralarda dile getirilmekteydi. 12. Bakanlar Konferansı'nda da Temyiz Organı ve anlaşmazlıkların halli sistemine dair sorun ve endişelerin önemi ve aciliyeti kabul edilip 2024'e kadar tüm üyelere açık şekilde çalışan anlaşmazlıkların halli sistemini sağlamaya yönelik görüşmeler yapma taahhüdü verilmiştir. Bunun yanı sıra Çin'in küresel ticaretteki payının yükselmesine rağmen özel ve lehte muamele ilkesinden yararlanmasına gelişmiş ülkelerce duyulan rahatsızlık gelişmekte olan ülke statüsü kriterlerinin somutlaştırılması önerilerini ortaya çıkarmıştır. Başta AB ve ABD olmak üzere Çin'in devlet politikalarının pazar bozucu pratiklere sebep olduğu belirtilmesine, devlet politikalarının şeffaflığı ve takibi açısından reform taleplerinin dile getirilmesine neden olmuştur. DTÖ'de yeni kuralların konulması için yapılan görüşmeler ve DTÖ reform müzakereleri için Çin'i vazgeçilmez ortak olarak görenlerle ile tam tersine Çin'in müzakerelere katılımının anlamlı kural oluşturma ihtimalini en baştan yok edeceğini düşünenler bulunmaktadır.

Uzun süredir çok taraflı sonuçlara erişilemeyen DTÖ'de çoklu müzakereler ile ilerlenmeye çalışılması tıkanan müzakereleri ilerletmek adına bir yol olarak görülse de bu tür müzakereler ile daha çok gelişmiş

ülkelerin kural yapıcı olmaları kimi gelişmekte olan ülkelerce eleştirilmiştir. Haziran 2022’de gerçekleşen 12. Bakanlar Konferansı’nda üyelerin mutabık kalmadığı hususlar bulunmasına rağmen DTÖ’de uzun yıllardır çok taraflı sonuç alınmadığı göz önüne alınca kabul edilen Balıkçılık Sübvansiyonları Anlaşması’nın gerek odağında çevresel sürdürülebilirlik olan ilk anlaşma olması gerekse de yıllardır gerçekleştirilemeyen çok taraflı kural yapımını hayata geçirmesi açısından oldukça önemli olduğu görülecektir.

DTÖ bünyesinde 1994 Bakanlar Bildirisi ile kurulan Ticaret ve Çevre Komitesi’nin geçmişi sanılanın aksine oldukça eskidir. Bu daimi komite yanı sıra çevresel sürdürülebilirlik, plastik kirliliği, fosil yakıt sübvansiyonları reformuna ilişkin muhtelif girişimlerle DTÖ’de çevreye yönelik adımlar atılmaya devam etmektedir. Bu girişimler henüz çoklu müzakere şeklinde devam etmekte olup Türkiye de çevresel sürdürülebilirlik girişimi içindedir. Söz konusu girişimler çok taraflı neticeye ulaşmasa dahi yaptıkları çalışmalar ve yol haritalarına ilişkin bildirimler yayınlamıştır. Bunların yanı sıra DTÖ’nün güncel ihtiyaçlara yanıt vermesi bağlamında e-ticaret müzakereleri pandemiyle birlikte e-ticarete artan yönelimle hızlanmıştır. Aralarında Türkiye’nin de olduğu 70’i aşkın ülkenin 2017’de e-ticaret üzerine ortak bildiri yayınlamıştı. Ülkeler arasındaki teknolojik farklılıklar e-ticarete dair mutabık kalınamayan hususların devamına yol açmaktadır. 12. Bakanlar Konferansı esnasında gelişmekte olan ülkeler ve EAGÜ’lerin dijital kapsayıcılığını güçlendirmek için e-ticaret kapasite geliştirme desteğinin başlatılacağı duyurulmuştur. Ayrıca üyeler elektronik iletim vergilerinin alınmaması uygulamasını uzatmışlardır. Elektronik iletimlerin tanımı, kapsamı ve moratoryumun etkileri konusundaki tartışmaların da yoğunlaştırılması konusunda anlaşılmıştır. 11. Bakanlar Konferansı’nda açıklanan “Ticaret ve Kadının Ekonomik Açından Güçlendirilmesi Ortak Bildirisi” ardından kadınların ticarete katılımını artırmaya yönelik “Ticaret ve Toplumsal Cinsiyet Gayri Resmi Çalışma Grubu” oluşturulmuştur. İyi uygulamaların paylaşımı, araştırma ve verinin toplumsal cinsiyete duyarlı şekilde toplanması ve analizi, toplumsal cinsiyet merceğini uluslararası ticarete uygulama, Yardım için Ticaret girişiminin kadınların ticarete katılımını artırma olarak belirlenen dört odak üzerinden Çalışma Grubu çalışmalarına devam etmektedir. Aralarında Türkiye’nin de bulunduğu 127 üye ve gözlemcinin katılımı olumlu değerlendirilmektedir. 12. Bakanlar Konferansı’nda hedefler doğrultusunda yapılan çalışmalara dair açıklama yapılmıştır. Uluslararası iş birliği ihtimallerinin artması ve yeni konulara ilişkin gelişmelerin hızlanması neticesinde DTÖ’nün kurallara dayalı uluslararası ticaret merkezi olma konusunda rolünün canlanmaya başladığı ifade edilebilir.

Pandemi döneminde gelişmekte olan ülkelerin aşılara ulaşımı kapsamında özellikle de ABD’nin bu tartışmaları DTÖ üzerinden yürütmeye başlayacağını duyurmasıyla aşılardan fikri mülkiyet haklardan feragat konusunu da DTÖ’nün işlevlerini canlandırmaya yönelik bir katkı sunmuştur. Her ne kadar DTÖ reform konuları arasında bulunmasa da görüşmelerdeki tüm çıkmazlara rağmen oldukça tartışmalı olan Covid-19 aşılarının fikri mülkiyet haklarından feragat edilmesi hususunda belli noktalarda uzlaşılması DTÖ’nün güncelliğini koruması açısından umut vermektedir. Bundan sonraki süreçte DTÖ üyelerinin 12. Bakanlar Konferansı’nda aldıkları kararlara bağlılıkları DTÖ’nün reformu

konusunda ilerlemeyi belirleyecektir. En önemli reform konusu olan Temyiz Organı'ndaki sorunu çözmek üzere müzakerelere başlamak önem taşımakla birlikte çok daha geniş bir reform süreci için adım atılması gerekmektedir.

Gelecek araştırmalarda bu makalenin odaklanmadığı sübvansiyonlar, şeffaflık, gözden geçirme mekanizması, bildirim yükümlülüklerine riayet gibi diğer DTÖ reform konularının detaylı olarak incelenmesi faydalı olacaktır. Ayrıca bundan sonraki çalışmalarda DTÖ'de Balıkçılık Sübvansiyonları Anlaşması ile yıllar sonra erişilen ilk çok taraflı kural yapımının diğer alanlara etkisi, devam eden çoklu müzakerelerin çok taraflı müzakerelere dönüşmesi (ya da dönüşmemesi), karbon ayak izi azaltıma yönelik sınırda karbon düzenlemelerine karşı DTÖ'de alınacak tutumlar, e-ticaret gibi ülkeler arasındaki teknolojik farklılıkların doğrudan yansıdığı bir alanda devam eden çoklu müzakerelere geliştirmekte olan ülkelerin katılmamasının e-ticarete dair çok taraflı kural yapımı üzerindeki etkisi konularının irdelenmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Akman, M. S., Berger, A., Botti, F., Draper, P., Freytag, A., Padoan, P. C., Schumucker, C. (2020, Aralık). *The Need for WTO Reform: Where to Start in Governing World Trade?* Erişim adresi: https://www.g20-insights.org/wp-content/uploads/2020/11/T20_TF1_PB1.pdf
- Akman, M. S., Berger, A., Botti, F., Draper, P., Freytag, A., Schumucker, C. (2021, Eylül). *Boosting G20 Cooperation for WTO Reform: Leveraging the Full Potential of Plurilateral Initiatives*. Erişim adresi: https://www.g20-insights.org/policy_briefs/boosting-g20-cooperation-for-wto-reform-leveraging-the-full-potential-of-plurilateral-initiatives/
- Amadeo, K. (2020, Aralık 25). Doha Round of Trade Talks: The Real Reason Why It Failed? *The Balance*. Erişim adresi: <https://www.thebalance.com/what-is-the-doha-round-of-trade-talks-3306365#:~:text=The%20failure%20of%20Doha%20means,those%20countries%20with%20competitive%20advantages.&text=That%20would%20entice%20the%20United,accept%20services%20from%20developing%20areas>
- Bacchus, J. (2018, Mayıs 8). Was the Buenos Aires the Beginning of the End or the End of the Beginning? : The Future of the World Trade Organization. *CATO Institute* (841).
- European Commission [EC]. (2020, Ekim 30). Non-paper on possible trade and climate initiative in WTO. Erişim adresi: https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2020/november/tradoc_159117.pdf
- EC. (2021a, Şubat 18). Trade Policy Review - An Open, Sustainable and Assertive Trade Policy. COM (2021) 66 final.
- EC. (2021b, Şubat 18). Reforming the WTO: Towards a Sustainable and Effective Multilateral Trading System. Annex to COM (2021) 66 final.
- EC. (2021c, Şubat 18) An Open, Sustainable and Assertive Policy: Factsheet on WTO Reform. Erişim adresi: https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2021/february/tradoc_159430.pdf
- EC. (2021d, Mayıs 21). *Opening address by President von der Leyen at the Global Health Summit*. European Commission. Erişim adresi: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/speech_21_2606
- EC. (2021e, Haziran 4). *Communication From the European Union to the WTO General*. Erişim adresi: https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2021/june/tradoc_159605.pdf
- Geneve Trade Platform. (t.y) *Multi-Party Interim Appeal Arbitration Arrangement (MPIA)*. Erişim adresi: https://wtoplurilaterals.info/plural_initiative/the-mpia/#:~:text=Known%20as%20the%20Multiparty%20Interim,and%20staffed%20WTO%20Appellate%20Body.
- Halatçı Ulusoy, Ü. (2008). *Dünya Ticaret Örgütü'nde Uyuşmazlıkların Çözümü Mekanizması*. [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi]. Ankara Üniversitesi Akademik Arşiv Sistemi. Erişim adresi: <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12575/37505>
- Hoekman, B. ve Mavroidis, P.C. (2021). Burning Down the House? The Appellate Body at the Center of the WTO Crisis. B. Hoekman ve E. Zedillo (ed) içinde, *Trade in the 21st Century: Back to the Past?* (s. 243-272). Vaşington.: Brookings Institution Press. <http://www.jstor.org/stable/10.7864/j.ctt1hfr1vm>
- Hoekman, B. ve Wolfe, R. (2021). Reforming the World Trade Organization: Practitioner Perspectives from China, the EU, and the US. *China & World Economy*, 29(4), 1–34,
- Inside Trade. (2011, Nisan 29). *USTR Blocks Hillman's Bid for Second WTO Appellate Body Term*. *World Trade Online*. Erişim adresi: <https://insidetrade.com/inside-us-trade/ustr-blocks-hillmans-bid-second-wto-appellate-body-term>

- Ismail, Y. (2020, Ocak). E-commerce in the World Trade Organization: History and latest developments in the negotiations under the Joint Statement. Erişim adresi: <https://www.iisd.org/system/files/publications/e-commerce-world-trade-organization-.pdf>
- Lamp, N. (2015, Mart 11). The Club Approach to Multilateral Trade Lawmaking. *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 49 (1), 7-55. Erişim adresi: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2574864
- Lamp, N. (2021, Nisan 14). WTO Plurilaterals in Historical Perspective. Gabrielle Marceau (Oturum başkanı) *WTO Plurilaterals – Unlocking the System, or Breaking it?* [Panel], Cenevre. <https://youtu.be/kFIF4pP947Q>
- Linscott, M. (2021, Mart 17). *For WTO Reform, Most Roads Lead to China. But Do the Solutions Lead Away?* *Atlantic Council*. Erişim adresi: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/for-wto-reform-most-roads-lead-to-china-but-do-the-solutions-lead-away/>
- Elsig, M., Pollack, M. ve Shaffer, G. (2016, Haziran 6). The U.S. is Causing A Major Controversy in the World Trade Organization. Here's What's Happening. *The Washington Post*. Erişim adresi: <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2016/06/06/the-u-s-is-trying-to-block-the-reappointment-of-a-wto-judge-here-are-3-things-to-know/>
- Office of the United States Trade Representative [USTR]. (2021a, Mayıs 5). *Statement from Ambassador Katherine Tai on the Covid-19 Trips Waiver*. Erişim adresi: <https://ustr.gov/about-us/policy-offices/press-office/press-releases/2021/may/statement-ambassador-katherine-tai-covid-19-trips-waiver>
- Palacıoğlu, T. (2018). *Dünya Ticaret Örgütü'nde Türkiye'nin Taraf Olduğu Anlaşmazlıkların Çözümü Mekanizması*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası / İstanbul Düşünce Akademisi. Erişim adresi: <https://www.istka.org.tr/media/131263/dt%C3%B6-t%C3%BCrkiye-nin-de-taraf-oldu%C4%9Fu-anla%C5%9Fmazlıklar%C4%B1n-%C3%A7%C3%B6z%C3%BCm%C3%BC.pdf>
- Palmer, D. ve Toosi, N. (2020, Ekim 27). U.S. State Department Cable Signals Support for South Korean in WTO Race. *Politico*. Erişim adresi: <https://www.politico.com/news/2020/10/27/us-state-department-supports-south-korean-wto-432888>
- Pauwelyn, J. ve Kleimann, D. (2020, Nisan). Trade Related Aspects of a Carbon Border Adjustment Mechanism. A Legal Assessment. Directorate General for External Policies of the Union, Department of European Parliament. Erişim adresi: [https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/210514/EXPO_BRI\(2020\)603502_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/210514/EXPO_BRI(2020)603502_EN.pdf)
- Shea, D. (2021, Mart 9). No Quick Fixes for WTO Dispute Settlement Reform. *Center for Strategic and International Studies*. Erişim adresi: <https://www.csis.org/analysis/no-quick-fixes-wto-dispute-settlement-reform>
- Smyth, J. (2021, Haziran 9). *Avustralia Calls For G7 Support of WTO Reforms to Counter China*. *Financial Times*. Erişim adresi: <https://www.ft.com/content/9c3b5ddb-d3e6-44b7-8a17-Oca2df0cd2fc>
- Stewart, T. P. (2019, Kasım 4). WTO's Appellate Body Reform the Draft General Council Decision on Functioning of the Appellate Body. *Washington International Trade Association*. Erişim adresi: <https://www.wita.org/blogs/wtos-appellate-body-reform/>
- Sutton, T. ve Green, A. (2020, Temmuz 29). WTO Reform Must Start at the Top. *Center for American Progress*. Erişim adresi: <https://www.americanprogress.org/issues/economy/news/2020/07/29/488261/wto-reform-must-start-top/>

- T.C. Ticaret Bakanlığı. (2022, Şubat 18). Dünya Ticaret Örgütü DTÖ. Erişim adresi: <https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/cok-tarafli-ve-bolgesel-iliskiler/cok-tarafli-iliskiler/dunya-ticaret-orgutu-dto>
- The G-7 Trade Ministers. (2021, Mayıs 28). G7 Trade Ministers' Communiqué. Erişim adresi: <https://www.gov.uk/government/news/g7-trade-ministers-communication>
- United Nations Conference on Trade and Development [UNCTAD]. (2021). *What is at Stake for Developing Countries in Trade Negotiations on E-commerce?*. Cenevre: Birleşmiş Milletler. Erişim adresi: https://unctad.org/system/files/official-document/ditctncd2020d5_en.pdf
- USTR. (2021b, Mayıs 13). *Readout of Ambassador Katherine Tai's Virtual Meeting With Minister Ebrahim Patel of South Africa About Increasing Vaccine Production and Combating the COVID-19 Pandemic*. Erişim adresi: <https://ustr.gov/about-us/policy-offices/press-office/press-releases/2021/may/readout-ambassador-katherine-tai-virtual-meeting-minister-ebrahim-patel-south-africa-about>
- USTR. (2021c, Mayıs 13). *Testimony of Ambassador Katherine Tai Before the House of Ways and Means Committee Hearing on the President's Trade Agenda*. Erişim adresi: <https://ustr.gov/about-us/policy-offices/press-office/press-releases/2021/may/testimony-ambassador-katherine-tai-house-ways-and-means-committee-hearing-presidents-trade-agenda>
- Wolff, A. W. (2021, Mayıs 14). *Creating A Broad Waiver of WTO IP Rights During the Pandemic*. Peterson Institute for International Economics. Erişim adresi: https://www.piie.com/blogs/realtime-economic-issues-watch/creating-broad-waiver-wto-ip-rights-during-pandemic#_ftn1
- White House. (2019, Temmuz 31). *Memorandum on Reforming Developing-Country Status in the World Trade Organization*. Erişim adresi: <https://www.federalregister.gov/documents/2019/07/31/2019-16497/reforming-developing-country-status-in-the-world-trade-organization>
- White, E., S. Jung-a S., Williams A. ve Beattie, A. (2021, 6 Şubat). US Backing Paves Way for Nigeria's Okonjo-Iweala to Lead WTO. *Financial Times*. Erişim adresi: <https://www.ft.com/content/5c50d594-0df3-4204-8325-0882303631bc>
- World Trade Organization [WTO]. (1998). The Geneva Ministerial Declaration on Global Electronic Commerce adopted on 20 May 1998. (WT/MIN(98) DEC/2, 25 Mayıs).
- WTO. (2017a, Aralık 12). *Buenos Aires Declaration on Women and Trade outlines actions to empower women*. Erişim adresi: https://www.wto.org/english/news_e/news17_e/mc11_12dec17_e.htm
- WTO. (2017b, Aralık 13). *New initiatives on electronic commerce, investment facilitation and MSMEs*. Erişim adresi: https://www.wto.org/english/news_e/news17_e/minis_13dec17_e.htm
- WTO. (2020a). Statement on a Mechanism for Developing, Documenting and Sharing Practices and Procedures in the Conduct of WTO Disputes. (JOB/DSB/1/Add.12, 30 Nisan).
- WTO. (2020b). Interim Report Following the Buenos Aires Joint Declaration on Trade and Women's Economic Empowerment. (WT/L/1095/Rev.1, 25 Eylül).
- WTO. (2020c). Extension of the Transition Period Under the TRIPS Article 66.1 for Least Developed Country Members. (IP/C/W/668, 1 Ekim).
- WTO. (2020d). Waiver From Certain Provisions of the TRIPS Agreement for the Prevention, Containment and Treatment of Covid-19. (IP/C/W/669, 2 Ekim).
- WTO. (2021a). The Legal Status of JSI's and Their Negotiated Outcomes. (WT/GC/W/819, 19 Şubat)

- WTO. (2021b, Şubat 5). *E-commerce negotiations: Members finalise “clean text” on unsolicited commercial messages.* Erişim adresi: https://www.wto.org/english/news_e/news21_e/ecom_05feb21_e.htm
- WTO. (2021c, Mart 12). *Members of Informal Working Group on Trade and Gender agree on work plan for 2021.* Erişim adresi: https://www.wto.org/english/news_e/news21_e/women_12mar21_e.htm
- WTO. (2021d, Nisan 20). *E-commerce negotiations: Members finalise “clean text” on e-signatures and authentication.* Erişim adresi: https://www.wto.org/english/news_e/news21_e/ecom_20apr21_e.htm
- WTO. (2021e, Nisan 30). *TRIPS Council to continue to discuss temporary IP waiver, revised proposal expected in May.* Erişim adresi: https://www.wto.org/english/news_e/news21_e/trip_30apr21_e.htm
- WTO. (2021f, Haziran 9). *Members approach text-based discussions for an urgent IP response to COVID-19.* Erişim adresi: https://www.wto.org/english/news_e/news21_e/trip_09jun21_e.htm
- WTO. (2021g). Draft General Council Declaration on the TRIPS Agreement and Public Health in the Circumstances of a Pandemic (IP/C/W/680, 18 Haziran).
- WTO. (2021h, Nisan 28). *Members of Trade and Gender Informal Working Group discuss women empowerment initiatives..* Erişim adresi: https://www.wto.org/english/news_e/news21_e/women_28apr21_e.htm
- WTO. (2021i, Mayıs 31). *WTO launches Gender Research Hub to promote cooperation on trade and gender issues..* Erişim adresi: https://www.wto.org/english/news_e/news21_e/iwgtg_31may21_e.htm
- WTO. (2021j, Temmuz 16). *Members discuss how Aid for Trade can support women’s economic empowerment.* Erişim adresi: https://www.wto.org/english/news_e/news21_e/iwgtg_16jul21_e.htm
- WTO. (2021k, Temmuz 16). *Women’s Economic Empowerment: An Inherent Part of Aid for Trade.* Erişim adresi: https://www.wto.org/english/tratop_e/womenandtrade_e/16july21/item_3.1_wto_secretariat.pdf
- WTO. (2021l). *Waiver from Certain Provisions of the TRIPS Agreement for the Prevention, Containment and Treatment of Covid-19 – Joint Statement of Co-Sponsors.* (IP/C/W/677, 18 Mayıs).
- WTO. (2021m). *Waiver from Certain Provisions of the TRIPS Agreement for the Prevention, Containment and Treatment of Covid-19 Revised Decision Text.* (IP/C/W/669/Rev.1, 25 Mayıs).
- WTO. (2021n). *Extension of the Transition Period Under Article 66.1 for Last Developed Country Members.* (IP/C/88, 29 Haziran).
- WTO. (2021o). *Urgent Trade Policy Responses to the Covid-19 Crisis: Intellectual Property.* (IP/C/W/680, 4 Haziran).
- WTO. (2022a). *Agreement on Fisheries Subsidies Ministerial Decision of 17 June 2022.* (WT/MIN(22)/33, 22 Haziran).
- WTO. (2022b). *MC12 Outcome Document Adopted on 17 June 2022.* (WT/MIN(22)/24, 22 Haziran).
- WTO. (2022c, Mart 28). *Members continue push to commence Appellate Body appointment process.* Erişim adresi: https://www.wto.org/english/news_e/news22_e/dsb_28mar22_e.htm

- WTO. (2022d, Temmuz 28). *DDG Ellard: Conclusion of Fisheries Agreement creates positive momentum at the WTO* https://www.wto.org/english/news_e/news22_e/ddgae_28jul22_e.htm
- WTO. (2022e, Haziran 12). *Trade and gender co-chairs affirm commitment to gender equality in trade at MC12.* Erişim adresi: https://www.wto.org/english/news_e/news22_e/iwgtg_13jun22_e.htm
- WTO. (2022f). *Work Programme on Electronic Commerce Ministerial Decision Adopted on 17 June 2022.* (WT/MIN(22)/32, 22 Haziran).
- WTO. (2022g, Haziran 13). *Co-convenors welcome good progress in e-commerce talks, launch capacity-building framework.* Erişim adresi: https://www.wto.org/english/news_e/news22_e/jsec_13jun22_e.htm
- WTO. (2022h). *Ministerial Decision on the TRIPS Agreement Adopted on 17 June 2022.* (WT/MIN(22)/30, 22 Haziran).
- WTO. (t.y.-a). *Evolution of Trade Under the WTO: Handy Statistics.* Erişim adresi: https://www.wto.org/english/res_e/statis_e/trade_evolution_e/evolution_trade_wto_e.htm
- WTO. (t.y.-b). *Agreement on Government Procurement: Parties, observers and accessions.* Erişim adresi: https://www.wto.org/english/tratop_e/gproc_e/memobs_e.htm
- WTO. (t.y.-c). *MC11 in Brief: Electronic Commerce.* Erişim adresi: https://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/mc11_e/briefing_notes_e/bfecom_e.htm
- WTO. (t.y.-d). *Meetings of the Informal Working Group.* Erişim adresi: https://www.wto.org/english/tratop_e/womenandtrade_e/iwg_trade_gender_e.htm#meetings
- WTO. (t.y.-e). *MC12 Briefing Note: Trade and health: WTO response to the COVID-19 pandemic.* Erişim adresi: https://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/mc12_e/briefing_notes_e/bftrade_and_health_e.htm
- WTO. (t.y.-f). *The Committee on Trade and Environment ('regular' CTE).* Erişim adresi: https://www.wto.org/english/tratop_e/envir_e/wrk_committee_e.htm
- WTO. (t.y.-g). *MC12 Briefing Note: Trade and Environment.* Erişim adresi: https://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/mc12_e/briefing_notes_e/bfenvir_e.htm
- WTO. (t.y.-h). *Trade and Environmental Sustainability.* Erişim adresi: https://www.wto.org/english/tratop_e/tessd_e/tessd_e.htm#fnt-1
- WTO. (t.y.-i). *Plastics pollution and environmentally sustainable plastics trade.* Erişim adresi: https://www.wto.org/english/tratop_e/ppesp_e/ppesp_e.htm
- WTO. (t.y.-j). *Information Technology Agreement-an explanation.* Erişim adresi: https://www.wto.org/english/tratop_e/inftec_e/itaintro_e.htm
- Vurdu, S. A. (2008). *Küresel Yönetişim ve Dünya Ticaret Örgütü.* M. S. Akman ve Ş. Yaman (Ed.). *Dünya Ticaret Örgütü Doha Turu Çok Taraflı Ticaret Müzakereleri ve Türkiye içinde* (s. 71-80). Ankara: TEPAV.
- Yıldız, Ö. F. ve Altuğ, B. (2022, 12 Haziran). *Ticaret Bakanı Mehmet Muş'tan DTÖ'de reform yapılması çağrısı.* *Anadolu Ajansı.* Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/ticaret-bakani-mehmet-mustan-dtode-reform-yapilmasi-cagrasi/2611932>